

IRÓI ARCKÉPEK

IRTA
OLÁH GÁBOR

BUDAPEST, 1910
SINGER ÉS WOLFNER KIADÁSA

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2013
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-615-5292-42-2 (online)
MEK-11477

TARTALOM
GYULAI PÁL
BEÖTHY ZSOLT
PÉTERFY JENŐ
MIKSZÁTH KÁLMÁN
HERCZEG FERENC
GÁRDONYI GÉZA
VAJDA JÁNOS
KISS JÓZSEF
SZABOLCSKA MIHÁLY
ADY ENDRE

GYULAI PÁL

Sok nagy emberünkkel szemben olyanok voltunk mi magyarok, mint a sirkőfaragók, akik csak a halottaknak faragják meg obeliszkjét s vésik rá az elhunytak érdemét aranybetűkkel. Sehol olyan óvatosak és tévedők nem vagyunk, mint élő nagyjaink megbecsülésében. Sokszor voltunk a késői bánat nemzete éppen e miatt, mi magyarok.

Gyulai Pállal szemben nem lesz okunk semmit megbánni, mert már pályája delén biztosítottunk neki helyet a nagyok pantheonában. Magyarországon páratlan dolog az, hogy a legnépszerűtlenebb műfaj mesterét a népszerűség koszorújával illessük már életében. Bíráló ostorától megvert írók édesedtek hozzá és vallották kemény vétőjét igaznak. Nem egyszer megverte félszázad alatt az egész nemzetet is; s félszázad múltán az egész nemzet rá néz élő íróink közt a legnagyobb tisztelettel. Mi ennek az oka?

Van egy emberi tulajdonság, amely talán mindennél imponálóbb a világon: a *bátorság*. A bátrak az emberiség hősei. Minden nagy újító a bátorság vértetében jelenik meg a világ színpadán, s zászlajára már eleve ráírta a végzet: Audaces fortuna juvat. A bátrakat a szerencse is segíti, de a kortársak is hódolnak előtte. Gyulai Pál írói egyéniségében az igazságot mérő bátorság a főhódító. Sok tekintetben Bajzához hasonló, aki először meri kimondani, hogy az irodalomban nincs születési arisztokrácia, mert az irodalom: köztársaság. Az érdeket nem tekintő igazmondás Kölcseyt gyűlöltté, Bajzát félelmetessé, Gyulait tiszteltté teszi. Ime, a magyar kritikának gyermek-, ifjú- és férfikora. Gyulai Pál előtt kettő szent a világon: a nő és az igazság. Az egyikért odaadja ifjúságát, a másiknak oda egész életét. A nő volt költészete forrásának fakasztó tündére; az igazság imádása pedig az irodalom birói székébe ültette. Ez a kettős ideál magyarázza erkölcsi fölfogásának tisztaságát és ítéletmondásának hajthatatlan bátorságát. Szív és ész harcot vív benne, ha nem is olyan tragikus végzetességgel, mint Széchenyiben vagy Keményben, akiket oly nagyon szeret; de különösen szatiráinak hangjából kirémlik ez a belső küzdelem. Esze nem zsarnokoskodott ugyan szívéen, de sokszor kigúnyolta és fölébe került. Maga magyarázza ezt a sajátságos lelkiállapotot azzal, hogy: „a gúny gyakran csak szívbe fojtott köny, méreggé válva.”

Az igazság hajthatatlan kimondásához kell bizonyos naivság és önzetlenség is. A raffinált lélek sokkal magaszeretőbb, semhogy kellemetlenségeket zúdítson magára; kedves hazugságok útján kerüli ki az igazmondás fejbetörését. Gyulai elég naiv volt ahhoz, hogy magát ne szeresse annyira, mint elveit. Ezért támadtak összeütközései; ezek szívének szívéig bántatták, de nem panaszkodott, csak gúnyolódott. A gúny mindig nemes lélek kiáltása, de megtorlítva a szenvedések visszhangjától. Aki jó mélyre lát: sok rosszat meglát; nem csoda, ha elfanyarul és ócsárolja emberi hiúságunkat. Gyulai sokszor keserű, de többször könyek közt nevető. A magyar humor mintegy megfinomulva sugárzik lelkén keresztül. A Mikes hazája szülte s itt olyan emberek teremnek, akik egy elveszett életre is csak a csendes lemondás bánatos mosolyával tekintenek vissza.

Gyulai nem is azért nagy, mert talán rossz költőket ölt meg és jókat teremtett. A rossz költőket az idő öli meg, nem a kritikus; a jókat nem a kritikus teremti, hanem az egyéniség és a kor. Gyulai azért nagy, mert magát adja mindenben. Neki a bírálat épp oly szubjektív forma, mint egy dal három versszaka; dalaiból kicseng a mély érzések Gyulaijának tördelt szava, bírálataiban pedig ott hadakozik az igazat vasas marokkal is védő Én. Ez az egyéniség kétségkívül oly érdekes, oly őszinte, oly naivul vakmerő, hogy szeretettel és tisztelettel nézünk rá, akár lantot, akár paltot fog a kezében. Gyulai Pál alakja a gúny palástjában jelenik meg, de az arcon sajátságos kecsesség mosolyog, a szív szívében pedig az érzések mély tava reng. A kecsesség a legnehezebben fölismerhető sajátsága Gyulainak, pedig megvan az emberben is,

megvan az íróban is. Múzsáját ez viszi virágos mezőkre s daloltat a komor Kemény nagy becselőjével gyermekdalokat. Ott lappang ez a kecsesség prózájában is, mikor Jancsó Pál úron nevet, vagy a nőt odaülteti a tükör elé, vagy mikor egy berlini magyar társaság mulatozását írja le Heinei tollal. Még kritikáiban is kecses pajkossággal vidámítja különben kegyetlen gúnyját. Ez a kecsesség stílusa szövetének mintegy csipkefodra, hogy már asszonyosan fejezzük ki magunkat.

Gyulai Pál egyidőben lírai költő és józan kritikus. Mintha azt mondanánk: tűz és víz. Valamelyiknek meg kell sínylenie ezt az ikerséget; meg is sínyli: a költő. Az emberi lélek két alkotója az értelem és az érzelem; ahol az értelmi erő fogyatékos, ott az érzésszel pótolja túlhatalmasodva és megfordítva. E két nagy erőnek alsóbb tényezői szintígy kiegészítik és ellensúlyozzák egymást. Értelmi alkotónak vehető: a judicium, a logikusság, az objektivitás; érzelminek: a szimpathia, a fantázia, a szubjektivitás. Ámbátor ezeket a határvonalakat megvonni nagyon iskolás, sőt kétséges dolog. De a példák annál igazabbak. Petőfi igen nagy lírikus, de igen rossz kritikus. Jókai lelkében rés tátong a logikusság falán s ezt betölti, kiépíti képzelődésének határtalan anyagával. Madáchban erősebb a logika, mint a képzelet, az erősebb helyt áll a gyöngébbért is. Arany Jánosban szintén a logikán nyugvó rendnek külső és belső hatalma takarja védősátorába az erőtlenebb képzeletet. Gyulai költőnek nagyon szegény képzeletű, de kritikusnak kiválóan logikus, judiciummal fölvertezt; teremteni új képzetkapcsolásokkal keveset tud, de világos látása dolgok és emberek lelkébe hat. Innen van, hogy Gyulai mint költő kritikusa magának, ami baj, mert nagyon megszűri az érzéseket s gyakran hidegen önti formákba; de mint kritikus, sokszor költő az együttérzésig, ami nagy erény, mert kutató gondolatát a megérzés ösztönszerűsége vezeti helyes utakon. A kötött forma szorítja, tördeli gondolatait; a prózának pedig egyik legnagyobb magyar mestere, éppen fordítva, mint Arany. Érdekes, hogy a szubjektivitása mégis nagyobb, mint objektivitása. Minden tárgyhoz belső megindulással nyúl, akár hitvese haláláról dalol, akár egy régi udvarházat fest meg, akár a Jókai regényeit darabolja szét. Gyulaiban ez a belső megindultság a döntő; ez avatta költővé, ez kényszeríti mint kritikust az igazságnak török-szakad kimondására.

Gyulai lírai költő, novellaíró és kritikus. Költészetére Petőfi volt legnagyobb hatással. Egyszerűség és tisztaság tükörében akarja mutatni Gyulai is a lelkét, mint nagy mestere. Csakhogy ez a visszaverő tükör Petőfinél a lángész és képzelet nagyító, elvarázsló tüköre, Gyulainál közönségesen igaz képet mutató. Gyulai képzelete szárnyatlan; sokkal nagyobb benne a megfigyelő erő, mint a képzeteket kapcsoló. Ezért sikerülnek inkább apró jelenetei; bár van néhány gyönyörű dala, amelyek közül egy: *A budai rózsahegyen*, méltó társa Burns híres dalának: *Marimhoz, az égben*. Költői ereje mégis csak ott a leghatalmasabb, ahol igazi mivoltával, a kritikussal foghat kezét: a szatirában. Dalait írhatta Petőfi nyomán, balladáit Arany hatása alatt, de *A népszerűség* halhatatlan szatirája Gyulaié és senki másé. Hajlandók vagyunk ezt a nagy magyar verset költészete legtökéletesebb termésének tartani. Értéke kettős; egyik az, hogy búsongó gúnyolódásában Gyulainak, a költőnek, legmélyebből szakadó érzése: magyar faját féltő érzése hömpölyög; másik az, hogy a magyar jellemnek, bár inkább féloldalúan csak fogyatkozásait festő, mégis egyik legigazibb képe. *Romhányi*-ban félig tárgyiasítva forrong ugyanez az érzés, mely *A népszerűség*-et teremtette. *Romhányi* talán azért is szakadt félbe, mert a költő elmondta már benne mindazt, ami lelkén feküdt; a személyek sorsa, a sovány mese tovább fejlődése nem érdekelte. Legalább nekünk úgy tetszik, mintha itt Gyulai előtt inkább az ötvenes évek rajza, a honvéd és a nő apotheozisa, a politikai elvek mérlegelése, Kossuth és Görgei nagyságának megállapítása volna az igazi cél, mintsem egy lélektani regény lebonyolítása. *Romhányi* meséje szegény is, sablonos is. Értéke szubjektív hangú versszakaiában rejlik, az bizonyos.

Gyulainak kedves időszaka az ősz; szíve „a méla érzések rabja”. Ez az őszi mélaság borong a régi udvarház utolsó gazdájának a történetén is. A multak álmából fölébredni nem tudó

Radnóthy sorsában a Gyulai melancholiája szomorog; az a magyar melancholia, melyből az Arany *Bolond Istók*-ja fakad, s amely ott reszket Munkácsy némely magyar képén, Izsó búsuló juhászán, Tompa őszi dalain és nem egy népdalunk síró vigalmában. Ez a mélabú a novellaíró Gyulainál összetettebbé válik: a komikum bele-belekacag a tragikum gyászába s a művészi diszharmóniának édeskeserű hatását teremti meg, amely egyaránt megrázza értelmünket, érzésünket. Kemény Zsigmondnál ez a sajátságos hangulat koronát tesz a fejére és egész királyi voltában ragyog és szomorít. Talán tőle tanult valamit Gyulai ebben is; mert kétségtelen, hogy Keménynek egy-egy vezérgondolata átszáll rá, amit aztán ő magáévá egyénit.

A hőseivel úgy bánik el, mint a szobrász márványával: addig kerülgeti a nemes anyagot, addig fúrja-faragja, vési, csiszolja, míg lélek nem reszket belé s a holt tömeg él, legalább is művészi életet él. Befúródik hőseinek a lelkébe, mert látása olyan, mint a Röntgen-sugár: rendes szemeknek eltakart titkokba világít. Itt a kritikus segíti a novellaíró, de sokszor meg is bénítja. Van Gyulainak csaknem minden munkájában valami döccenés, amely az ihlet elszállásakor szakadt ür a művészi teremtés folyamatában; ezt a szakadást be nem töltheti, mint Jókai szokta, képzeletének mindig kész anyagával. Gyulai rossz mesemondó, ahol komoly nagy meséket kellene mondania. Hogy nincs nagy képzelőereje, gúnyosan maga bevallja *Romhányi* II. énekében. A cselekvény fakó szövetét a hangulat vagy a stílművészet gyöngyözi ki nála tetszetőssé. Novelláiban nem is a történet a fő, hanem egy-egy alak. Sokszor szóba áll hőseivel, vagy drámai módon nyitja meg előttünk lelköket, mint Petőfi szokta. A tükör előtt hiúskodó nőkhöz mindig van egy-két szava; sajnálja, kigúnyolja vagy szereti őket; mint a vénülő s magát festegető szeretőt; az ártatlan hiúságok leányát; a vagyoni romlás sírján táncoló úri hölgyet; az új időknek ékszerekkel megkísértett Gretchenét; a tükör előtt pózoló hiúbolond poétanőt; az érdekházasság golgotájára készülő menyasszonyt; és az ő édes Mariját.

Említett szubjektivitása untalan beleszól a dolgokba, a belső megindultságnak sokszor gyönyörű hangján. *A Nők a tükör előtt* bevezető része költemény prózában. Nagy gonddal írja munkáit; sokszor a cizellálásig viszi mondathullámoztatásának művészetét. „Óh, én lassan, nehezen, kínnal írok!” - vallja be maga. A gond lassúsága sokszor rá is nehezedik stílusára; máskor azonban ruganyos könnyűséggel lüktet tovább, különösen ha gunyol valamit. *A vén színész*-e azért igen érdekes, mert előadásmódja eltér minden más művétől. Eleven, rohanó, szakadozott, képekkel díszesített; a beszélő szenvedélye szinte átizzasztja, sokszor megmegvillan, mint a fényes acél. Mintha Petőfi prózájának volna művészebb visszazengése; s csakugyan, föl-fölvetődnek benne Petőfi költői hasonlatai. Sajátságos munka ez; művészi értéke mellett van még szubjektív érdekessége is. Művészi értéke: az öreg Dávid tragikus pályafutásának színészhez méltó előadása; szubjektív érdekessége: Gyulai lelkének elburkolása egy meglehetősen bizarr történet formájába. Goethe szónoki beszédben lángoltatta fiatal lelkét Shakespeare-ért; Gyulai pedig átömlieszti Shakespeare-rajongását egy színművészbe és teszi mintegy tragikumának gyökerévé. Sokszor idézi a britt költő alakjait, mondásait; s a Shakespeare képzeletének izzó napjától szinte fölhevül a Gyulai hideg fantáziája is; nyelve soha nem ragyog úgy, mint *A vén színész*-ben. Ha fantáziája szegény, megfigyelő ereje annál gazdagabb. Csak a *Régi udvarház* magyar és német kutyájára kell gondolnunk, akik épp úgy marakodnak, mint gazdáik. Ilyen szimbolizáló erővel festi meg Zola *Germinal*-jában egy öreg bányászlnak, Bataille-nak, a jellemét.

Ami a költő Gyulainál fogyatkozás, a fantázia erőtlensége szemben a judicium hideg józanságával, erővé lesz a kritikuskál. Gyulai nem von színes szavakból fátyolt az értékelendő dolgok elébe, hanem a képzelődés legkisebb köde nélkül, éleslátásának tükrötisztta levegőjében mutatja föl bírálatának tárgyát. Kritikai rátermettségének van valami belső mozgató ereje, amelynek mi csak külső hatását látjuk abban, hogy mikor értékelésről van szó, Gyulai behunyt szemmel is mindig a szeg fejére üt. Mint kritikus, mint jellemrajzoló, szinte Rembrandtjává lesz azoknak az egyéniségeknek, akiket stílművészetével megfest; élesen

szembeállítja tehetségök fényét tehetségök árnyával, hogy az ellentét hatalmával egészen plasztikusan hozza ki az író lelki arcvonásait. Logikája itt az ellensúlyozódás törvényét követi, minden értékkel ellenértéket állít szemközt, hogy az igazság szikráját mintegy önkénytelenül pattantsa ki magából ez a két ellentétes erő, ha összeütközik. Ez a komoly mérlegelés a csalatkozhatás félelméből születik s az írói lelkiismeret dajkálja. Gyulai, mikor mást bírál, egyúttal magának is szigorú ellenőrzője.

Megtörténik azonban, hogy Gyulait is elragadja a gondolatbeli ellentétek vagy párhuzamok játéka és ilyenkor a vaskos igazság helyett lengőbb szövetű, művészi féligazságot ad; mert vagy nem bírja ítéletének mérőnyelvét egyensúlyba hozni, vagy két kevésbé rokon jelenséget rokonít az elme játékának művészi kényszerűségével. De az igazságot, ha nem találta is meg, ilyenkor is sejtí.

Szinte faji vonássá hatalmasodik Gyulaiban, a kritikusban, a harc örökös vágya. A tizenkilencedik századnak ő a legcsatázóbb magyarja. Jobbra vág, balra vág, hull, amit veszendő, sebeket kap sokszor az ártatlan is. A népszerűséggel csaknem fitogtatva húz újjat s egész gyönyörűséggel úszik a népszerűtlenség árában, jó ideig. Szántsándékkal olyan elvek, sokszor olyan emberek mellett ránt kardot, akiket a magyarság vagy rövidlátásból, vagy érzékenységből nem igen emelt szívéhez. Az ilyeneknek Gyulai vas kitartással akarja meghódítani Magyarországot. Máskor a népszerűség dédelgetett gyermekeinek ront és sarabolja-darabolja tehetségöket a szétszakadásig. Mintha az embereket egymásra uszító pajkos Puk lelke szorolna sokszor bele, olyan kápráztató ingerkedéseket visz véghez. Nagyon segíti itt gunyolódó szelleme, amely rászületett a hibák és félszepségek rögtön meglátására. Nemzeti gyarlóságainkat, az álpáthoszt, a szóözönök árában úszást, a népszerűség hajhászását, a pártosság agyarkodásait: senki sem hányta oly vakmerő szavakkal szemünkre, mint Gyulai Pál, a maga meggyőződésének legpártosabb magyarja. De legfájóbb ütésében is volt valami mélyen megindító: az, hogy neki talán még jobban fáj, mint azoknak, akikre ütött.

Megvan Gyulainak az a ritka adománya, hogy korokról és emberekről szinte epigrammai tömörséggel tudja betűkbe vésni a legjellemzőbbet. Arany János örök érdemét azzal fejezi ki, hogy elnevezi a ballada Shakespeare-jének. Kemény Zsigmondról azt mondja, hogy tragédiákat ír a regény formájában. Kazinczyban a páratlan izgató és úttörő „hősies szellemét” emeli ki rögtön. Eötvösről, az államférfiről, ennyit mond: „Nem pártokat vezérelt, hanem eszméket kezdeményezett.” Az ilyenekben tanult sokat tőle Péterfy Jenő. Az írókkal együtt színpadra hozza egész korszakukat, amelyben éltek-csatáztak, mint Shakespeare azt a zagyva néptömeget, melynek élén hősei ragyognak. Az író soha nem választja el az embertől, sőt éppen az ember hajlamaiból következtet az író lelkére, mint gyökeréből a fára magára. Legközelebb férközik e tekintetben Vörösmartyhoz, Keményhez és Aranyhoz, akiket nemcsak megért, hanem velök együtt éli át életöket. Érdekli az irodalomnak minden ága; a szimpáthiának valami páratlan gazdagságával tud kísérni száz meg százféle dolgot és lelket. A XIX. század magyar irodalmáról, amely eddig aranykorszaka volt költészetünknek, nem lesz nehéz összefoglaló történetet írni, mert Gyulai Pál szellemi megújulásunk minden hőséről följegyezte azt, ami bennök maradandó.

*

Gyulai Pál, az ember, a maga tagbaszakadt tömör kis alakjával, alig sejteti egy félszázadunknak legfélelmeesebb és legigazibb bíróját. Ez az ember látta Petőfit és átélte a forradalmat; barátja volt Arany Jánosnak és emléket emelt neki; látta Vörösmarty napjának lehanyatlását és megörökítette életét; ismerte Egressy Gábort és harcolt vele; Kemény Zsigmond volt a buzdítója és megnyílt előtte e súlyos ember életének tragikuma; kortársa volt Kossuthnak és Deáknak; Széchenyiben siratta a legösszetettebb lelkű magyart; együtt ült Jókaival a főrendek házában és meg-megtépdeste koszorúját. Mennyi nagy névvel, mennyi fényes emlékekkel nőtt

össze az erdélyi Gyulai Pál neve! Úgy jár ma is közöttünk, mint egy eleven szimbolum, aki többet jelent, mint amennyit látunk benne. Mikor elhalad mellettünk, az a sajátságos érzés ejt rabul, hogy a XIX. század Magyarországa ment el mellettünk lassú, golyótól biccentő, de kemény lépésével.

BEÖTHY ZSOLT

Beöthy Zsolt egész mivolta egyetlen szóban kifejezhető: *tanár*. Tanár, abban az ideális értelemben, hogy az ő tanítványa egy egész nemzet. A mai Magyarország tanárságának legnagyobb része keze alól került ki; a magyar irodalmi oktatás tehát az ő szellemét viseli magán; egész mai tanuló nemzedékünk a Beöthy jelölte utakon, az ő értelmében igyekszik megérteni nemzeti műveltségünk tartalmát: művészetét és irodalmát. Megvan benne a nemzetek tanítójának ideális lelkesülése; szinte elfogódása mindenben, ami magyar. Megvan benne az a nyugtalanító ösztökélés, sarkalás, amely társakat nevel mellé a tanítványok sorából. Megadott neki az ékesszólás hatalma, mely a szónoklatok nemzetének, a magyarnak, szinte minden más felett imponáló. Az idegen áramlatok torlódásának ebben a mai korszakában megmaradt a faji erők, faji jellemvonások rendíthetetlen hirdetőjének. Mint a keresztes hadak Európán: úgy vonul végig elméletének minden országán egy gondolat, a nemzetiség, a fajiség felfegyverzett gondolata. Ez is magába olvaszt mindent, amihez ér; ez is egy szent célt akar kivívni: az ezeréves magyarság jövő életének bizonyosságát. Rendszerének lelke ilyen egyszerű tételbe foglalható: az irodalom a nemzeti lélekhez annál könnyebben talál utat, minél nemzetibb s annál nehezebben, minél kevésbé az.

Költeményekkel, novellákkal, regénynyel kezdődik irodalmi pályája; színházi bírálatokkal folytatódik; s aztán irodalomtörténeti értekezések hídján át esztétikai elméletek birodalmába vezet s ott vet határt. Fejlődésének ebben a tekintetében hasonlít valamennyire Sainte-Beuve-höz, aki szintén költő és regényíró akart először lenni. Mint Sainte-Beuve, ő is érzelmes és finom; mint Sainte-Beuve, ő is csak színes képet ad arról a benyomásról, melyet rá művek tesznek; nem olyan mély lélektani elemző, mint Sainte-Beuve, de megegyezik véle abban, hogy kissé misztikusan homályos a fogalmak elfátyolozása miatt. Szeret a fogalmak elé színes szavakból fátyolt vonni, hogy azon keresztül láttassa és céljához képest hozza előre, vagy szorítsa hátra a szükséges elemeket. Ezért rója meg legnagyobb ellenfele, Péterfy Jenő is. Péterfy a gyökerét szerette keresni mindennek, Beöthy pedig sok dolognak csak „kifejlett virágát bámulja”. Nagyobb benne a szép megérzése, mint lélektani megfejtése. Inkább költői lélek, mint tudós elme, vagy talán mindakettő együtt s egymás rovására. Hiszen irodalomtörténeti búvárlásai közben egy szikár adat, a kódexíró Ráskai Lea egyénisége, oly erővel ragadja meg képzeletét, hogy költői elbeszélésnek teszi hőségé. Általában lírai melegség ömlik el fejtegetésein, élőszóban is, írásban is; de ez nem pusztán szónokiasság, hanem belső megindultság. Megindulás fogja el nagy és tragikus lelkek, események rajzolásánál. Fadruszról mély elborulással szólt halála után esztendőkkal is. Jókait megsíratva méltatja a halálát követő reggelen. Így a költő alanyiséga majd mindig átszillog a tudós tárgyiasságán, mint belső tűz izzása a nemes ércen.

Kétségtelen, hogy egész lelkében, gondolkozásmódjában magyar. És mégis, sajátos dologgal állunk itt szemben. Esztétikai rendszerét a meglehetősen holt formulák uralma jellemzi, szemben a Péterfy-féle fejlesztő, lélektani elemzéssel. Beöthy ahhoz a szép szövehez, amelyet esztétikai előadásain sző, készen veszi a rámat; ami több: idegentől, s ami még több: németektől. Azoktól a németektől, akiktől a magyar faj, éppen Beöthy szerint, soha nem szeretett átvenni semmit, ami lelki, ami szellemi; ha vett is: ráerőszakolással, vérrel-bottal, s akkor sem tartotta meg germán formájában, hanem átgyúrta, átélte magyarrá. Beöthyre ráragadt a németektől a kategóriák imádata, a formulák kultusza; ezekből szab korlátokat magának s azok közt mozog. De azt mondhatná valaki: hiszen ez nem szellemi átvétel, csak formai! Azt válaszoljuk erre, hogy forma dat esse rei; gondolkozásunk formája az, ami vagyunk; a tartalom: a világ, az nem a mienk. Az eszmék nem újak, csak megjelenési formájuk új; s aki gondolkozásának formáját is készen veszi: az kevésbé eredeti szellem. Beöthy Zsolt

jelentősége nem is új mezők nyitása, hanem a meglevők összegezése s magyar szempontokból való kibővítése. Átöleli az egész művelt világ esztétikai irodalmát; franciáktól, angoloktól éppen annyit tanul, mint a németektől, de elméletének épülete sem nem francia, sem nem angol stílú, hanem elvont német. Érdekes aztán, hogy rendszerének lelke mégis a Taine művészetbölcseletéből szakad ki. A környezet, a faj, az egyéniség: ez a Taine-i szentháromság a kánonja Beöthynek is. Az *eszmény a művészetben*-nek gondolatai megtalálhatók Beöthy esztétikai leckéiben.

Nagy érdeme, hogy a magyar szellemi törekvéseket soha nem kiszakítva, hanem mindig a világirodalom keretébe illesztve magyarázza. Törekvése nyíltan kiérezhető: megmérni a magunk erejét a világirodalom mérőjével. Koráramlatok, uralkodó eszmék hatalma alatt csoportosítja íróinkat; s amit itt vesz a részletekben, megnyeri az összes áttekinthetőségében. Látása talán legélesebb Az *irodalomtörténet elmélete* című egyetemi előadás-sorozatában, ahol a reneszánsz, reformáció, antireformáció, romanticizmus koráramlatának a magyar szellemre hatását és átformálását a magyar lélek teljes megértésével vezeti le. A római szellemet rokonnak mondja a magyarral, mert mindkét faj politikus, katona és jogász nemzet, gyakorlati irányú és kötött képzeletű. Ez egy kissé erőltetett; mert hova lesz akkor a magyar szellem három nagy megtestesülése: Vörösmarty, Petőfi, Jókai, a három legragyogóbb képzeletű s legkevésbé gyakorlati magyar? Pedig mindhárójukat magyar bölcső ringatta s kettőnek ősei is fajmagyarok.

Beöthy lelki munkásságában sajátos szerepet játszik az associatio idearum, a költők agyvelejének ez a jól ismert képzeleti tornája, amely távoleső képzeteket kapcsol hirtelen együvé valami fölkeltő név, szám vagy adat hatalma alatt. Beöthy képzeletében úgy élnek a nevek, a számok, mint lelki fogasok, melyekre az irodalomtörténet iker adatait fölaggathatja; némelyik képzeleti fogasra öt-hat ilyen összetalálkozott tény is jut. Például az 1817-ik évszám Beöthynek ezt jelenti: ekkor született Arany János, ekkor adta ki Kazinczy a *Zrinyiász*-t, ekkor jelent meg a Tudományos Gyűjteményben Kölcey bírálata Berzsenyiről, ekkor írta Fáy András a *Különös testamentum*-ot, az első népies hangú víg magyar elbeszélést, ekkor telepedett le Pesten egy csizmadia házában a festegető Kisfaludy Károly; s ekkor halt meg a Vörösmarty édesapja. Egy-egy időpont sűrítő magja lesz emlékezetében a mult eseményeinek; s az illető évszámra mindig oly pontosan pattannak elő a hozzákötött nevek és jelenségek, mint ahogy egy villamos gomb nyomására lámpák egész bokra gyúlad ki. Csak az a baj, hogy néha túlságba hajtja képzeletének ez a hirtelen társító készsége; s így jut el olyan halvaszületett igazságokra, hogy Árpád neve, alakja mindig olyan időben jelenik meg a magyar költészetben, mikor a nemzetet külső vagy belső baj fenyegeti. Ha Goethének jelentettek a képek valamit: Beöthy a számok és jelenségek véletlen találkozásában sejt bizonyos magikus erőt, amely mintha az idők lelkét mozgatná. Vagy talán csak emlékező képességének a próbáját állja ilyenkor? Mint ahogy Arany János is napokig gyötörte magát Horatius egy-egy költeményének a pontos elmondásával. Mindenesetre érdekes világot vet a Beöthy fantáziájára is.

Elhíttető ereje fényes dialektikájában rejlik; ebben igazán finom, színes, megragadó. Ebben van legnagyobb ereje, de talán gyöngesége is; mint ahogy a tragédiák hőisében szerinte a kiválóság egyszersmind bukásuk, tragikumuk magva. Ereje ez a fényes, néha bonyolódott nyelv, ez a feltarthatatlanul omló színes hangzuhatag; hallgatójának szinte elzsibbasztja hallóérzetét s lebegve, könnyen ragadja át nagy mélységek fölött. Nem mindig győz meg, de majd mindig elragad. Gyöngesége is hát ez a szónokiasság, mert nem bíbelődik apró, rejtett rugókkal, hanem szabad szárnyacsapással vágja át az egyetemesség magas légkörét, csaknem mindent távolról tekintve. Elkerülhetetlen, hogy össze ne hasonlítsuk itt Gyulai Pállal, irodalmi életünk másik irányítójával. Az köztük általánosságban a különbség, ami Deák és Széchenyi, vagy Arany és Vörösmarty közt. Nem a szellemi erő mennyisége, hanem intenzi-

tása. Gyulai kötöttebb szárnyú, szegről-végre járóbb, Beöthy vezéreszméket kereső, egybefoglaló; Gyulai inkább Brunetiére-típus, Beöthy határozottan Taine követője; Gyulai hibákat keres és ostromoz, Beöthy szépségeket kutat és magasztal; Gyulai látszólag rokon- és ellenérzés nélkül ítél, Beöthy sokkal líraibb, vagy ha tetszik: alanyibb, de azért nem elfogultabb; Gyulai nagy negatív erő, aki ártva használ, Beöthy nagy pozitív erő, aki építeni jobb szeret, mint rontani; Gyulai a cicomátlan lényeg embere, Beöthy a stilisztikai szépségek meg nem vetője; Gyulai magában fog fel és fejt meg minden művet, Beöthy csaknem mindig az egyetemeshez való viszonyában; Gyulai igazi kritikus, Beöthy inkább műbölcselő.

Beöthy Zsoltot az ismeri igazán, aki az egyetem katedráján látta éveken keresztül. Míg a pillanatok hevében szinte harcot vív az agyára toluló gondolatok pregnáns kifejezőségével: belső ízzása sokszor magával ragadja a kénytelenségből hallgatót is. Olyan optimistája irodalmunk történetének, hogy a leghatodrendűbb íróból is kikapar valami jót; neki mindenki, aki volt és írt, jelent egy-egy számot a magyarság szellemi tőkéjének nagy összegében. Ezért úgy tetszik előadása közben, mintha Sárosy Gyulát éppen olyan hatalmasnak látná, mint Petőfit, Szász Károlyt; mint Arany Jánost. Pedig ez csak az ítéletek, méltatások egyöntetűen szép szavaiból támadó akusztikai csalódás. Nagyon jól tudja ő, ki mennyit ér igazán; előadásában van valami rejtelmes, valami ígésző; hangja gyöngé, de olyan szépen tud vele bánni, hogy az erő is megkapja a maga vértetét, a finomság is csillogó zománcát. Mestere a jelzőknek, az epitheton ornansoknak s a körmondatoknak. Sajátságos, éles metszésű feje idegesen reszket nyakán, miközben hidegfényű, mély szemeivel ide-oda tekint s újjaival finom karikákat rajzol a levegőbe. Fényes homlokára ráömlik a villamfény s anélkül is sápadt arcát még kísértetiesebbé teszi. Mélyenfekvő szeme babonásan ragyog ki homloka boltja alól. Mikor valami nagyszerűt magyaráz: erősebben remeg a feje, sőt egész teste; összébb ráncolja szemöldökét, hangja meglágyul és szinte rejtelmes árnyalatot vesz föl. Hatalmában van a magyar nyelv, mint Benczúrnak a színezés; az ő nyelve is sokszor ragyog; de éppolyan akadémikusan komoly, kimért, formás, mint a Benczúr kompozíciói. Sokszor túlságba megy a roppant szó és jelzőhalmozásban; ilyenkor mintha gondolatainak megszakadt folyamát akarná puszta szavakkal áthidalni. Sokat tudó ember, akinek gyönyörűsége telik ma is a szellemi tornákban. Nem mindenkit bocsát közel a szívéhez; de akik lelkéig ismerik, tudják, hogy a XIX. századnak egy magyar polihisztora, egy meleg szívű literary gentleman-je él benne közöttünk.

PÉTERFY JENŐ

Péterfynek van egy arcképe; nagyon áruló arckép.* Verőfényben fürdő lombok alatt ül, hajadonfőtt, balkezeivel botja fejére támaszkodva. A napfény előtti hatalmas, négyszögletes homlokát, ráhull ruhájára, szemét mélységbe árnyékolja, de úgy, hogy kutató ragyogása annál félelmetesebben suhanjon szemünkbe. Az egész alaknak első ránk tett hatása az, mintha az ércből kovácsolt fej összenyomná a csont és hús testet, mintha a túlhatalmasodott szellem súlyát sínnylené a rendes földi hüvely. Azonkívül egy nagy ellentét rí le a képről: a homlok és a szem az erő és a mélybe látás energiájával hív szinte ki bennünket; de a törzs fáradtan hajlik meg, s a balkéz, melynek bot a támasztója, egészen egy csüggedt szárny kimerültségével hűll alá. Ha soha nem olvastuk volna Péterfy életét, sorsát: ebből a beszédes képből megtudnánk, hogy valami végzetes ellenmondás tusázott benne; két szembe került erő, akik közül nem omolhat össze az egyik anélkül, hogy a másikat is magával ne rántsa. Nehéz volna nevet adni ennek a két hatalomnak, mert számos kisebb démon állott seregében csatára fegyverkezve; de annyi bizonyos, hogy a rohanó fantázia ott van jobbról s balfelől szembe vele a súlyos léptű ítélet. Van olyan perc, a fegyverszünet boldog perce, mikor kezet fog az ellenséges két erő, s Péterfy az írásaiban ezeket a boldog perceket ragadta meg, hogy az olvasóknak csak az egyénisége nappalát mutassa, tusakvó éjszakáit pedig tudtunkon és akaratunkon kívül maga vergődje át, egyedül. Azt mondják ismerősei: senkit sem bocsátott igazán szívének a szívébe, mint ember; elmondhatjuk, hogy az író sem tárta ki lelkének minden ajtaját, legalább az utolsó titokzatos terembe nem nyílik út.

De szellemének napfényes birodalmát, sokszor a költészet sugarától ragyogó tetőit: megmutatta. Számptalan színre bomlik egyéniségének a napja; úgy tetszik, megvolt benne a Faust kutató vágya, mely a sötétség fejedelmével vérszerződésig hajtja; megvolt benne a Hamlet finom tört lelke, tépelődő s önmagát tépő akarni nem tudása és félelmetes fantáziája; értett a Sophokles márványfaragó művészetéhez, mely a legnemesebb gondolatokhoz megtalálta a legharmónikusabb formát; lobogott benne a nagy szatir, Aristophanes életvidámsága, embert és természetet átölelni tudása; gyakran leszállt a Dante vizének mélységére és fölfedezte a poklotjárt szigorú középkori költő pergamen arcán azt az elröppenő mosolyt, mely a paradicsom egy sugarából tévedt oda; megtalálta magában a Platon fiatal lelkét, aki mámoros az eszmék megnyilatkozó világától; de ott sötétlett benne a Kemény kettészakadó lelkének tragikum is, amely halálos szakadékokat takar el a profanum vulgus elől. Valami nyugtalanító van ebben a ragyogó szellemben; kedvesség és kellem virágos thyrusát forgatja kezében, de ajkán éles gúny, szemében mélybevágó, boncoló értelem; érzések alatt feszülő szavakat dob ki magából; képekbe ömlő szemlélete, mint a Shakespeare kedves tündérje, övet kerít negyven perc alatt a világon; tréfál, szellemeskedik, de irgalmatlanul vág, s mindig bizonyos arisztokratikus magasságból beszél hozzánk, mint aki fölötte áll hallgatóságának és tárgyának. Péterfy nehezen hajlik meg valaki előtt, de ha meghajolt: nem az illetőnek dicsősége, hanem az ő görögös lelkének a diadala.

Sokat lehetne vitatkozni róla: mi volt hát alapjában véve ez az ember? Tudós vagy költő? Vagy a kettőből összekavarodott harmadik valami? Szemlélődő? Esztetikus? Céltalan és gyermekes dolog töprengeni rajta. Volt. Ez elég nekünk; kivált ha tudjuk, hogy írásaiban van és lesz is. Péterfy a legritkább és a legkülönösebb szellemek közül való; a szépségektől megmámorosodó, a tudástól a kétségek hídjára vert, örökkön a tökéletesedés meredekjét mászó ember típusa. Megvan benne a folyóvíznek az a természeti ösztöne, hogy mindig a mélysége-

* Ez a kép Riedl Frigyesnek Péterfyről írt tanulmánya előtt jelent meg az Olcsó Könyvtárban.

ket keresi. Az ő lelke az emberiség legkitünőbb szellemeinek merült vagy rohant a mélyébe. Kereste, az üdvösséget kereső fanatizmusával: a harmóniát; talán ezért szerette úgy a zenét, s ezért szakadt lelki életének nyugtalan folyama a görög műveltség tengerébe. A görögöknél látta a legnagyobbat: a művészet és az élet összhangját; ezt akarta legalább magára nézve megteremteni. A Keményről írt essayjében sok lehet a vallomás; mint ahogy Shakespeare Hamletben el-elszólja magát, úgy találunk rá Péterfyre itt-ott a Keményről mondott ítéletek palástja alatt. Benne is megvolt az ész és szív antagonizmusa; belső harcaiba merülve, ő is felhozott, mint a bűvár, egy drágagyöngyöt: az önismeretet, amelyből Kant szerint minden igaz megismerés kiindul. Csonka, vagy nem sikerült élete neki is az írásaiban lett egészsé, sikerülté. Sokszor úgy látszik, mintha csak szerepet játszana, annyira kilép magából; hogyan lehet egy ember ma Ibsen ködös és tragikus világának a benszülöttje, holnap a *Mireio* délszaki hőséne testvére? Ma Aristophanes társa, holnap Dante kísértője? Péterfy meg akarta mutatni és meg is mutatta, hogy az az egész ember, aki minden szépre lángot tud vetni. Ő csak olyan izgékony szeretettel bámulta a primitív festőket, mint a Michelangelo *Utolsó ítélet*-ét; nemcsak a Madonna Sistinát imádta, hanem szerette a gyöngébb képeken is hallgatni a fű növényét. Neki egy barnapiros házú kis német város épolyan lelki szenzáció, mint a laterani Sophokles-szobor. Szellemének ez az örökös változásokban való vibrálása valami Proteus-szerűséggel hat reánk; mintha egy untalanul éhes lélek futkosna előttünk, aki nem győz betelni háromezer esztendőnek szellemi táplálékával. Mindenben azt szereti, ami igazán *emberi*; ő is joggal elmondhatta a római íróval: nil humani a me alienum esse puto.

Ez a mindenhol emberit kereső szem fedez aztán föl sok íróban olyan vonást, amit mások nem igen vettek észre. Kemény Zsigmondról kimutatja, hogy regényalakjaiba átköltözve éli elzárt szenvedélyeinek életét; míg a világgal szemben nem egyszer a bárgyú Brutus szerepét eljátszhatta volna, úgy palástolgatta a titkolt szenvedély önkénytelen ravaszságával legbensőbb indulatait: addig teremtett alakjaiban lázong, képzelete sötétes lánggal gyúlad ki, elfojtott érzékisége át-átremeg egy-egy jelenet erotikumán. Eötvös *Karthausi*-jának a pszichológiai dátumát tartja emberileg igen érdekesnek; abban a korban született ez a „krónikus szívbajban szenvedő könyv,” mikor a képzeletünk alkotta világból bedöbbenünk a valóság világába; mikor másodszor kell megismernünk az életet, mert először félreismertük. Jókai nimbuszát is azért veri széjjel, mert hőseiben alig van emberi; csaknem mind Übermensch, magyar viseletben. Az emberföltreiskedő Nietzschét sem szíveli, mert óriássá fújja fel magát, a meglevő emberi műveltséget pedig értéktelennek kiáltja. Ezért legkedvesebb magyar költője Péterfynek Arany János; benne, költészetében sok a földíz, sok az igazán, mélyen emberi. Hogy örül Péterfy, mikor Shakespeare, ez az Ossát Pelionra görgető nagy titán, észreveszi a Macbeth komor várán is a fecskéfészket. Danteről írt nagyszerű tanulmányában a költő arcán fölfedezett *dolce riso*-ból, az életnek ebből az édes mosolyából indul ki; s Macaulayval szemben nemcsak a zord és mély Dantét látja, hanem a mindennapi élet alakjait, szólásait még a paradicsomba is bevívó, egészen emberi költőt, akinél a földi életnek magának is van becése. Euripides mellett egész védőbeszédet ír; legúnyolja azokat a pápaszemes filológusokat, akik Aristophanes irigy és pajkos szatirája után ítélik meg ezt az újító, összetettebb lelkű költőt; ha sok tekintetben szentimentális, ha az ifjúság naivan kedves rajzával romantikus is: de megérezte, milyen érdekes művészi probléma rejlik a nőnek a férfira tett hatásában; s ő az első görög színműíró, aki az antik asszonyi lelket mestéri módon rajzolja. Aischylos a drámai gigantomachia költője, Sophokles a legnemesebb márványszobrász, Euripides már sokszor a „rongyokig” emberi. Péterfynek rögtön felötlik, hogy Euripides sokkal humánusabb, mint két nagy társa. Hát Aristophanesben, akiről szóló tanulmánya talán a legélettőlükterőbb, hát Aristophanesben mit szeretett? Bebizonyítja róla, hogy nem volt sem erkölcsnemesítő, sem politikus, hanem isteni jókedvvel megáldott, gúnyolódó nagy gyermek, lángeszű művész, akinek képzelete úgy épült, mint valami csodálatos humorú tükör, mely groteszkké változtatta a megszabályosabb alakokat is. A határtalan életöröm, életerő, mely ott lüktet Aristophanes

szakadatlanul omló soraiban, elragadja ezt a tanári hivatal szürkeségébe fáradott embert s míg a róla festett képet írja: bizonyosan boldog, pajkosan eleven, magában bízó, költő, mint a *Madarak* lángeszű írója.

Péterfy a „percek aratója”, impresszionista. Nagy érzékenységének ezekben a vasárnapi pillanataiban szinte *megüti* a szépségek láza s mint a megpendített érc: hosszasan rezeg és zeng. Nyughatatlansága és mindent fölfogni akarása az a két egymást tartó sarok, melyen élete és tehetsége forog. A keleti tenger partján, mikor balkonja alatt csapdossa a thalatta a falat: az elemek rokonának érzi magát; igen, Péterfy hasonló a legnemesebb tükörhöz, amely mindig annak a képét veri vissza és fogadja magába, akire fordul; de gyújtó sugara is van, vele világít be a tárgyak és emberek rejtelseibe. Impresszionizmusa mindig úgy rohanja meg az ítéletnek célpontjába állított dolgokat, mintha hirtelen és egyszerre akarná hatalmába keríteni; de logikájának vaskeze féken tartja rezonáló érzékenységét s rákényszeríti a fokról-fokra való haladásra. Itt is szinte érezni a Péterfy egyéniségének kettészakadását s a két félnek egymással való küzdelmét és egyensúlyozó hatalmát. Rendesen egy ponton fűrődik be tárgyába, azon a ponton, amelyet hirtelen támadó rokon- vagy ellenérzése jelöl ki szemének; de attól a ponttól kezdve sugáregyenesen halad a lélek belsejébe, megvilágítva fel-felragyogó szellemével minden útjába eső szakadékot, oromzatot vagy verőfényes tájékat. Innen van ítéleteinek művészi egyoldalúsága, csaknem liraisága, melyet bravúros keresztülvitele nem mindig szabadít föl a tévedés vádjától. De igazságszeretete, férfias őszintesége mindig tiszteletet parancsol; ha sokszor abba a hibába esik is, amiért Emersont megcsípkedi, hogy neki csak Emersoni igazság van a földön: a Péterfy-igazságok oly emberiek és oly szépek, hogy hirdetőjüknek nagy egyéniségeért szemet hunyunk fogatkozásaik előtt.

Ez a Hamleti lelkű és sokban Ibsen egyik hőséneke, Gregers Werlenek, a sorsát szenvedő magyar ember: világpolgár akart lenni abban a nemes értelemben, melyet a szabad műveltség ad jutalmul a mindennapiságon fölülemelkedő léleknek. Péterfy kettőtől állott igazán távol: a kenyérért törtetők stréberségétől és a szónokias hazafiságtól. Nála mélyebben nem becsülhette senki nemzeti szellemünk alkotásait, de nem gúnyolta felsőségesebben senki nagyidai cigánykodásainkat sem. Mintha Gyulai Pálnak is volna ebben valami része a Péterfy rátermettségén kívül. Legalább Gyulai-öszöntzésre vall: Görgeinek védelmezése Kossuthtal szemben, Jókai népszerűségének a hazafias hízelgés oszlopáról a művészi értékelés talapzatára leszállítása, Kemény Zsigmond eltemetett és alig sejtett nagyságának koporsóból kitámasztása. Ő is szeretett népszerűtlen dolgokat védeni, ha igazat látott bennük, mint Gyulai Pál. A Görgei védelmére írott cikkében mintegy a maga igazolására mondja: „Ha magyar ember tiszta lélekkel népszerűtlen dolgot véd, akkor mindig valami kemény igazság rejtőzik abban a népszerűtlen dologban.” Engedményekre sem az életben, sem a művészetében nem volt hajlandó; sokkal arisztokratább lélekkel járta a világot, semhogy a tömegízlésnek vagy a hatalmon levőknek zászlót hajtott volna. Nem is élt egészen Magyarországon, talán félig sem; lelkét Goethere, Shakespeare-re tartotta szegezve, szemét pedig Italia művészetével itatta. Nem tudott volna csigahéjban ellakni, mint a szegény Hamlet; inkább Fausttal kergette az életnek azt az egyetlen percét, melyre azt mondhatta: „Maradj még, oly szép vagy nekem!” Szeretett volna olyan görögös harmoniával bekirálykodni az eszmék világába, mint ahogy Platonnál látta; de századának és örökölt természetének pesszimizmusa félrebillentette lelki egyensúlyát s csak a Sokrates tragikusan nagyszerű végét szenvedhette át magának. Életének és művészetének eredménye közt újra felsötétellik az az ellentét, amelyet már arcképéből kiolvastunk; mint ember, azt bizonyította be sorsával, hogy ennek a földi küzdelemnek nincs semmi értéke, el kell dobni magunktól; ha a boldog Sophokles énekelhette, hogy: nem születni a legnagyobb boldogság, vagy röviden élni, ha már élni kell - Péterfy nemcsak énekelte, hanem át is szenvedte. Művészetével ellenben meghazudtolta életfölfogását, mert minden sorából a szépen és szépért élni tudásnak himnusza zeng. Péterfy egymagában „viadalmas kettő” volt, mint ahogy

Arany János mondja Rozgonyi Piroskáról. Nagyszerű ámuló volt ez az ember, akiből hiányzott a produktív hatalom, mely önmagáért teremt. Péterfy mintha csak nemes hangszere volna a világ legnagyobb szellemeinek: akkor szól, ha azok izgatják húrjait; fenséges akkordok rejlenek benne, de magában: hangtalan halott.

A magyar művészi prózának csaknem a legnagyobb mestere Péterfy. Elhagyja a Gyulai körmondatos és ellentétek sarkán forgó gondolatszövést, a Beöthy-féle szónokiasság soha nem volt véreben; beszél kedvesen, gúnyolódik, szellemes visszacsapásokkal dönti meg a neki nem igaz igazságot; stílusának sokszor olyan ragyogása van, mintha költeményt írt volna át prózába. Az unalmasságot ideges elevensége csírájában öli meg; a kothurnust nem állja, inkább hétköznapi szavakkal ad súlyt rövid mondatainak, mintsem színpadi ruhába öltöztesse. Pedig képzelete pazarul ontja kincseit, képekkel színesíti gondolatainak gyors ritmusú áradatát; csak hogy ezek a képek olyan természetes könnyedséggel pattannak ki, mint a rügyszőfán a hajtások. Tulajdonképpen festővel van dolgunk Péterfyben, aki a lelkére szóródó hatásokat színfoltokba gyűjti, s mikor ítéleteinek testet adott már: utóljára egy mindent kifejező képpel tesz koronát reá. Elárulja a stílusa, hogy költeményeket is írt, hogy Shakespeare és Goethe volt leggazdagabb kölcsönadója, akihez analógiáért olyan sokszor folyamodott. Nyelvének a subtilitás, a franciás szellemesség ad előkelőséget, a kép gazdagság pedig ragyogást.

Az Eötvös *Karthausi-járól*, ennek végtelen kör mondatairól azt mondja, hogy ott az egész világ a *valamint* és *ha* kerekein forog; a képzelet kovászán dagad az érzelmmel a stílus is, míg végre elfogy érzéki ereje s virágos halottá lesz. Jókai egy furcsa Prometheus benyomását teszi rá, aki alakjait egészen képzelete kényére gyúrja; félszemmél mindig a valóság felé kacsint, de nem veszi észre, hogy lelkébe azalatt a mese démona szállt. Kemény Zsigmond szerint volt valami abból a hangulatból, melyben Shakespeare a Lear bolondját teremtette: néha némaságával beszélt, gúnyolódásaival sírt. „Lelkében a suttogás százszoros visszhanggal erősül s mint súlyos léptek kongása hangzik magas boltívek alatt.” Elevenen mutatja ez a kép, mennyire helyzetből szakad Péterfynél minden sor; Kemény tragikus komorságát alig lehetne a szavak borús zenéjével jobban éreztetni. Aischylost „mázás szavú ember”-nek mondja, aki csekély kezdetből mintegy a vállán emelte föl a tragédia épületét. Mintha csak a görög regék földtartó Atlasa sugalmazná ezt a stílszerű gondolatot. Aischylos, a drámai gigantomachia költője: pörölyöz; Sophokles, mint egy szobrász: márványból vés. Platonról azt írja: „A világtörténet nagy kincshalászához tartozik, kik, mikor a valóság elmerülő félben van, megmentik belőle azt, ami megmenthető: gondolati képét és eszményét.” Platon idejében a görög látóhatáron „a romló istenek laka fölött egy új fogalmi világ első hajnala dereng.” A Goethe *Faust*-ját jórészen könyv nélkül tudó Péterfy Dantéről is azt mondja: „Dante az első Faust, ki eltévedve, az igazi utat keresni indul s nemcsak szenvedélyes nézője az isteni színjátéknak, hanem cselekvője is.”

Ezekkel a hol plasztikus, hol festői képekkel Péterfy csodálatosan tud bevilágítani írója lelkének a lelkébe. Pedig tulajdonképpen ez a stílusának *lirismusa*. Soha nem ragyog szebben és vidámabban Péterfy nyelve, mint mikor Aristophanes arcképét festi meg; mert megindulva is alig volt jobban valaha, mint akkor. A görög világ összesűrített képét látja ebben a jókedvű és gúnyos komédiaíróban, akinek a lírája édes, mint a szőlő mustja, vidám, mint a madárfütty, s egy csendes falusi délután meleg verőfényét csalja be harsogó tréfái, bohó túlzásai közé. A gráciáknak ezt a rakoncátlan kegyeltjét így jellemzi: „Pan isten egy kisérője, ki kéjjel henger-gödzik az illatos mezőn, nagy nyitott szemmel pihen a platánok árnyékában, vagy zsvajjal rohan thyrsust forgatva kalandok után; hahotázó Satyr, ki harsogó tréfájába akarja fullasztani mindazt, ami kedvének, belső ösztönének ellenmond. Egész kéjjel táncolja a kordaxot, veti magát sárba s ugrik újra a kék égbolt felé. Acélfényes szemét hunyorítva kéjjel tapogat végig bozontos mellén s előttünk megfoghatatlan vidám szilajsággal bámulja szarvacskáit s patás lábait. Aristophanesnél a vígjáték még a dionysosi mámortól remeg, a képzelem benne satyr-

lábbal táncol s néha lágy, himes szárnyat bont szét, mintha valami csodamadár volna, az utca sarát gyúrja, vagy szeméttel dobálódzik, de ugyanakkor az értelmi üdeség harmatával hint be, a vidámság aranyesőjével ragyogtat be mindent. Egy bohó Prometheus, ki értelmetlenségek, gonoszságok, hibák, bűnök, félszekségek, s gyakran vastag egyértelműségek sarából építi föl színes, kacagtató világát, mely azonban egyúttal erős értelem, természetes, kemény józanság tükrözése is lesz.” Péterfy stílusáról is el lehet mondani, amit ő Danteban csodált: „Olyanok néha szavai, mint a láng, melynek hatása alatt titkos írás betűi olvashatókká lesznek”.

A magyar szellemnek ez a görögös szép alkotása, akit mi Péterfy Jenőnek nevezünk, csonkán maradt reánk, mint egy Pheidiaszi torso. A fej kiképzése remek: a homlokon márvány nyugalom és fönség, a szemekben olaszosan mély tűz, az arc izgékony izmok játékától beszédes; de azután letöredezve hirdetik a félbehagyottságot, vagy a mi nem láttuk egészet: a test többi csonka tagjai. Egy nagy, természetes, faragatlan márványtömbből tör elő az egész fej, mint a Rodin *Gondolat*-a; csodálni való a szépsége, de fájlaljuk az egésznek kifejleni nem tudását. Mégis, az idők sajátságos elsimító hatalmába törődve: így, csonkán szeretjük és tartjuk meg lelkünkben ezt a remekművet; s majd valamikor éppen úgy nem érezzük törött voltát, mint a melosi Aphrodite-nek. Sőt utóljára még úgy találjuk igazán szépnek: a maga művészi csonkagságában.

MIKSZÁTH KÁLMÁN

Mi a regényíró? Taine azt mondja: lélekбúvár, aki cselekvénybe helyezi a lélektant. Vogüé a nagy orosz és angol regényírókat körülbelül a kor historikusainak veszi, mint a hogy Hamlet a kor foglalatjainak és rövid krónikáinak becsüli a színészeket. Mikszáth Kálmán mind a két hatalomból megragadott valamit, de inkább szerény és mulattató krónikása korának, mint emberi lelkek szétfejtője és összerakója. Nincs benne semmi monumentális, zenekarából hiányoznak a kürtök, alakjaiból a szoborszerű hatalmas vonások; de van jó szeme, fiatal emlékezete, bajusza alatt mosolygó humora, kesernyés gúnyja, egy kis cinizmusa és csengő-bongó nyelve. Tulajdonképpen nem szabad regényírónak neveznünk, csak mesélőnek; egyéni kedvessége olyan vezérszerepet játszik minden történetében, hogy igazi hatása nem a meséjéből fakad, hanem az előadásmódjából, a Mikszáthizmusból. Mikszáth, ha szabad mondanunk, lírikus az epikában; ezzel elárultuk Jókaihoz való rokonságát is. Csakhogy Jókai бűvész, aki görögtűzekkel fest és ódákat, elégiákat szaval; Mikszáth pedig kedélyes családfő, aki pipaszó mellett összerajzítja az emlékezetében zsibongó adomákat és egészséges, földönjáró életbölcse ségével kihimezve: hiszékeny hallgatóságának a fülén át lopja lelkébe. Nem nagy igényekkel lép fel; mulattatni akar, nem tanítani. Szereti a bolondos törtétiákat, a csodálatos fordulatokat, a kis embereket, a bogaras félbolondokat; szereti a ruhasuhogást és a selyemfűvű mezőket. Jókai megindul, ha valamelyik hőse szomorúságba esik; a rossz embereket nagyon gyűlöli, a jókat nagyon szereti. Mikszáth ellenben vallja az Arany János bölcs bírójának a hitét: se ide nem, se oda nem; ő csak olyan, mint a bábszínház igazgatója, elbúvik a színpad mögé, figuráit cselekvésbe rohantatja, de mindig ő beszél hozzá, mindig az ő hangját halljuk. Mikszáthnak, különösen már ma, nincs sem jó ember, sem rossz ember, csak érdekes ember, tollhegyre való ember; vadászik is a különös típusokra, mint a legszenvedélyesebb vadász. A pillangógyűjtő nem hajszolja nagyobb passzióval a legbabonásabb halálfejú pillangókat, mint ő a kiveszőfélben levő magyarokat. Gombostűjére tűzi őket, szépen beállítja a maga helyére s gyönyörködve mutogatja ismerőseinek: nézzétek, micsoda remek példány!

Mikszáth nem a Dickensek, nem a Thackerayk, nem az Eliot-k emberszerető nagy szívével üt bélyeget a бűn homlokára és fon koszorút az erénynek; ő jobban szereti az írásművészetet magáért az írásért, mint az embereket önmagukért. De mégsem igazán objektív író, hiába hordja azoknak a címerét. Ő a magyar furcsaságok lírikusa. Nem tehet róla, hogy nálunk is az emberek furcsák és az intézmények, nem a sziklák, nem az erdők, nem a patakok. Van szíve, hiszen prózai költeményekkel kezdette írói pályáját, a Bágy patak mentének kedves szavú éneke se volt ifjúságában. Ő mesélt a Baló Ágnes elúszott kelengyéjéről, a kis Bede Erzsi nagy szívéről, a Péri leányok lehullott arany hajáról, az uzsorásból irgalmassá nemesült vén бűnös Biziről, a türelmes, szent, szőke Timár Zsófiáról, a hajlíthatatlan pogány Filcsikről, a vereshajú Vér Klára édes бűnéről, a falurossza Szűcs Pali szerencséjéről, a бűbájos Galandánéről, aki vén boszorkány léte re tündéri szép leány alakjában kísért éjjelenként a temetőben; a szerelmében elsorvadó szegény juhászfiúról; Gályi János pokolba vágató négy lováról, a kis Gál Magda eltört korsójáról. Vagy nem költemény a híres dudás Lapaj története, akinek elzárt néma lelkébe egész új világot lop egy kis talált gyermek? Ezekben az apró palóc és tót történetekben a természet belejátszik az emberek játékába; napsugár táncol és illatok ölelkeznek a kis Bede lány haján; a holdas éj babonás szépséggel festi át egy szőkehajú, fehérarcú, elesett lány képét a gyermeket tartó Máriává. Jókaitól eltanulja Mikszáth a méhdöngés andalító zenéjét és talán még kedvesebbé teszi; a pici patakok locsogásának édes szavak jelentését adja. Ezekben a kis rajzokban, amelyekre Beöthy Zsolt angolos novellái lelkesítették Mikszáthot, ott lüktet az író hajlékony szíve, ott forr a vére, az ifjúság aranyos köde leng átlátszó fátyolul rajtuk; az emlékezések halkan uszó bárán yfelhői mosolyognak vissza a réti virágok kacagá-

sára. Itt minden oly szép, oly andalító, mint mikor egy régi dal szakadozott akkordjai sírnak át hozzánk valahonnan az éjszakából. Mikszáth költő volt ifjúságában: lírai költő.

Hanem később ez a rózsaszínű köd mintha szétfoszlaná; a józanság szele összetépi, szertezilálja. Az író fiatalos romantikája élemedettebb cinizmussá savanyodik és már nem a báját, naivságát vagy jó szívét látja kis embereinek, hanem komikus kinövéseit, groteszk tempóit, lelki félrebillenéseit magyar ösbölnyeknek, sőt csodabogaraknak. Csak össze kell hasonlítani ebből a szempontból a Noszty-fiú történetét a jó palócokkal. Egy-egy régi rózsaszínű ruha visszasuhog még, egy-egy pajkos lányszem visszanevet még, de az öregek pipafüstje átláthatatlan felhővé gomolyul; szerelmi turbékolások, mezőn barangolások helyett vendéglőkben esznek-isznak, kártyáznak az emberek. Érdekesen lehet végigkísérni Mikszáth munkáin, időrendben, az író lelke tavaszának nyárba lépését és nyarának sajátságos, kellemesen hűvös őszbe hajlását. Mint a nagypapa, meséli unokáinak az ő első szerelmét s kikacagja az élet szívdarvas bolondságait; az unokák esze, persze, másfele jár, de a beszélőnek magának esik jól a visszaemlékezés. Most már fő a jó étvágy, az egészséges gyomor. Szerelem? Hazafiság? Nagy ideális célok? Gyűlölet? Megindulás? Levegőbe fújt színes buborékok; szállanak, csillámlanak egy ideig a napfényben, azután elpattannak. Haj, ez a világ minden dicsősége! Jó ember ez a Mikszáth, szó sincs róla; egy hangyát sajnálna eltaposni, de ha egy szent hagyományt eltaposhat egy ötlet kedvéért: megteszi. Ő maga mondja ezt magáról és Mikszáth nem rosszul ismeri Mikszáthot.

Mikszáth azért nem nagy író, mert nem hisz egy igazságban, amelynek átadta volna magát egészen. Előtte tulajdonképpen semmi sem szent; ha ugyan őszintén ír. Kigúnyolja az egyházat papjaiban, még az Istennel is sokat figurázik, mintha nem venné komolyan; az államot úgy tartja kezében, mint egy csomó kártyát; a nőket sokszor kivetkőzteti nimbuszokból, ami nála nem stílszerű; a szegény embert azért gáncsolja, mert pénzre vágyik, a gazdagot azért, mert pénze van; a katonát: mert öl, a gyávát: mert nem öl. Csak a családnak, csak a gyermeknek irgalmaz. Fiairól igazán páratlan kedvességű képeket fest. Mikszáth körülbelül így gondolkozik: minden törtetés, nagyravágás, szövetkezés, harc és politika bolondság a világon; egy értelme van az életnek: maga az élet, a jókedvű egészség, evés-ivás; vagy szentebb értelemben: a szerelem, a házasság, a gyermek. Szóval, a társadalom alapját jól érti és becsüli, de ami rajta épül: az neki mind komédia. Vagy talán lehet jó a világ, kitűnő az ország, remek az ember, de Mikszáth szemét bántja a rend, neki a rendellenesség, a formából kicsapás az ideálja. Ez nagyszerű forradalmi természet volna; de neki nem a nagyszerűségükkel rendbontók, hanem a fonákúságukkal, bizarrságukkal formátlanok imponálnak.

Hiszen milyen a legtöbb alakja? Erkölcsi nyomorék, hibbant lélek, vagy bizarrságok színes foltjaiból összefércelt emberfigura. Ez az élet! kiálthatná ránk valaki. Ez nem az élet, csak a ruhája; a foltos rongyokon belől még sok titok rejlik. Pedig Mikszáth jól látja az igazságot, de mindig túl lő rajta, mikor rásüti fegyverét. Olyan szabó volna szabónak, aki minden nadrágot bőre szab és minden kabátot szűkre, vagy megfordítva. Ha megkaparít valamit, úgy tesz, mint a gyermek: kíváncsiságból addig babrálja, fészegeti, nyomorgatja, hogy kimegy a formájából vagy széthull darabokba. Mikszáth mindent túlhajt, annyira szerelmes egy ötletébe, egy alakjába, egy helyzetébe. Nagyobb munkái közt kitűnő a *Különös házasság*. A mesélésnek, a póz nélkül való kedves fesztelenségnek remek példája a regényt kezdő húsz első lap; üdeség, egyszerűség, zamatos magyarság, közvetlenség, csupa élet az egész. A történet is érdekes, sőt izgalmas. De micsoda hihetetlen, vaskorszakbeli úr az a vén Döry; az aljasság, ravaszság, vakmerő vad erő nem szorult még így soha egy emberbe! Mikszáth az érdekességért mosolyogva áldozza fel a lélektani valóságosságot. Milyen hóbotos a bolond véletlenség győztese: Kopereczky; először nincs tisztában vele az olvasó, mire megismerné: egészen mássá alakul; hosszú a történet, Mikszáth is úgy járt, mint Jókai: elrajzolta, átváltotta eredeti képét egy másodikká, harmadikká. Vagy a kalitkába került galamb: Szabó Eszter, egy detektiv-regény

hőse lesz végül vígjátéki naivából. Ki mondja meg, meddig bolond és meddig nem a szerencsétlen Druzsba tanár úr, ez a neve visszájának megfelelő „abszurd” alak? Vagy Mikszáth csak bolondozni akar a közönségével, hogy meddig vezetheti őket a kicsinált hihetlenségek labirintusába? Apró uram is nagyszerű jellem volna csizmadiának, csak ne sütné ki róla Mikszáth, hogy elszegényedett bárók ivadéka. Azokból nem lesznek csizmadiák, hanem mások. Nem annyira hihetetlen, mint inkább megbillentlelkű ember az extravagáns Gregorics Pál, akinek tragikumai is van: minden jóakarátát félremagyarázzák az emberek. Pongrácz István gróf egyenesen örült, monomaniakus, két századdal előbb él, mint amikor él. Meséket a huszadik században is lehet mondani, különösen a Wilde fantáziájával (*A halász lelke* mintájára); de a novellaíró vagy a regényíró legyen az, aminek Taine gondolja: lélekbúvár, ne meglepetésekre játszó lelki kártyás. Mikszáth jobban szereti az ötletet, mint az igazságot, mint a szépséget; pedig az ötlet elpattan, az igazság szépsége megmarad.

Hanem azért mégis az ötleteinek köszönhet Mikszáth legtöbbet. Nála az ötlet az a tündéri kacsaláb, melyen meséinek különös vára forog. Ha ezt kirántanánk alóla: összedőlne az egész alkotmány. Ötlet, még pedig operetteszerű ötlet a szelistyei asszonyok története, akik férfiakat kérnek magoknak a királytól; kedves ötlet a Szent Péter piros esernyőjének babonás földreszállása; krónikás ötlet a *Beszélő köntös* kisorsolt gyermekbirója; örületes ötlet a vén Döry vőlegényfogása; mesészerű ötlet a kis hercegprimás Hippolit kicserélése; magyaros ötlet az Inokay grófék családi kincsének titokzatos visszakerülése; lélektani ötlet a Noszty-fiú háromkötetes regényének a magja: fogadás és vadászat egy leányra, akit éppen akkor szalaszt ki keze közül a vadász, mikor már fogja. Egy merész ötletből pattan ki Mikszáth kitűnő szatírája: *Az új Zrinyiász* is. Hiszünk a feltámadásban, mert még nem támadt fel senki; de ha egyszer feltámadna kétszáz ember a tizenhatodik századból: senki sem hinné el. Ide vág az író egyik csapása. A másik: háromszáz év különbségének bizarr, de elmés szembeállítás. Ez a Mikszáth igazi területe; könyökig duskálhat a furcsábbnál furcsább fordulatokban, fonákágokban, s úgy üt Zrinyiékre, hogy majd mindig nekünk fáj.

Ebből az ötletimádásból sarjad ki Mikszáth írói sajátosságának két ága: az adomázás és a részletezés. Ez az ember a levegőben, röptében kapja el Magyarország minden bujdosó anekdotáját és beszövi cifrának a meséje szövetjébe, mint a régi szűrszabó a tulipánokat a szür fehér mezejébe. Kicsoda írná meg az Akli Miklós kalandjait, az Ausztriában kerengő Mikos vicek ősapját, ha nem Mikszáth? Akitől az unalom, vagy kifárasztott erős szellemi mérkőzés, vagy nevezhetnék bánt: üljön le Mikszáth könyvével az asztalhoz, három perc múlva mosolyog, tíz perc múlva nevet. Aki ötletekre dolgozik: pepecselő művésszé válik; Mikszáth az, testestől-lelkestől. Az ő részlethajhászása nem a nagy lélekelemzők kíváncsisága, amely az agy legtitkosabb rezzenéseit fogja fel, hanem az unalom kódét kacagással szétverő mulattatónak az igyekvése. Mikszáth szereti a közönségét, tudja hosszas tapasztalatból, mitől nem fájul meg a feje; hódol az arany középszer ősi elvének: se nagyon magasan, se nagyon mélyen, csak mindig a kettő között. Ez az út biztos, nem is veszedelmes, rózsákkal szegett, de nem visz messzire, sem felfelé. Sokszor bújósdit játszik a meséjében közönségével; először behunyatja a szemünket, olvas tízig, az alatt történetének aranyos fonálát elvezeti valahová, maga is elbúvik és elkiáltja: szabad! Mi, olvasók, megindulunk, keressük erre is, arra is; tudjuk, hogy ott lappang valahol egy bokor mögött, de nem rontjuk a játékot: nem találunk rá. Mikszáth azután kibukkan a hátunk mögött és elneveti magát. Fölkelti a jókedvünket, ebben nagy mester; és valljuk meg: ez nagy áldás. Ha a hegedű húrja fel van hangolva: döccenés nélkül játszhatja végig egyszerű, bár furfangos darabját. Megindul a meséje, folyik szépen, akár a Bágy patak; hanem egyszer eszébe jut valami, egy magyarázó tréfa, adoma, ötlet, szójáték, sokszor nem is éppen odavaló, de csattanós: elmondja; máskor a mese folyamába egy feltartóztató szigetet ékel egészen új anyagból, s míg azt felépíti, megmutogatja: a két ágra szakadt folyó parttalanul csavarog, vesztegel, sokszor holt ággá posványul; új nekifohászkodással tudja csak új

mederbe verni. Mesemondás ez, serdültebb gyermekek számára. Mikszáthban igazán feltűnő a családiasság, mintha mindig felesége és gyermekei körében vagy szabadabb szájú óráiban férfitársaságnak mesélne. Talán ezért az intim, közvetlen kedvességeért szeretik az angolok, a legcsaládiasabb emberek.

Mikszáthban, az íróban, sok az asszonyi tulajdonság. Szereti a pletykákat, felfűzi őket mese-szálára, mint az üvegyöngyöket és meg-megcsörgeti rámosolygó hallgatóságának. Töviről-hegyire elmond minden alakjáról mindent, amit csak asszonyok el tudnak mondani. Előadásában is sok a nőies kedvesség; becéző szavakat csilingeltet még komolyabb hangú történeteibe is, közbeszól a maga nevében, hozzánk fordul, magyaráz, bolondozik, ha észreveszi, hogy talán unatkozunk. Ha Mikszáthot olvassuk, sohasem vagyunk egyedül: mindig ott ül velünk szemben ő is, el-elszólja magát az ő palócos szavajárásával. A kellem az ő attikai sója, mellyel az ízetlent is megízesíti. Érdekes, hogy még külső, nyelvi sajátságán is rajta van a szépségnek ez a kedves bélyege. A kellem: a kicsiségek szépsége; a Mikszáth nyelvében egymást kergetik a kicsinyítő képzőkkel gyermekesített szavak: füvecske, bogárka, tehénke, tótocska, Istenke; ez félig tót, félig palóc hatás. Hasonlatai is liliputi hasonlatok. Például: A főbiróék terve, mint a csigabiga, egyre kijebb nyujtogatta a szarvacskáit. Vagy: a felhő hirtelen elnyelte a holdat, mint mikor egy nagy ezüst tallér egy kék harisnyába pottyan. Vagy: az asszonyész olyan, mint a fecske nyála, szép filigrán dolgot lehet vele építeni. A kis hegyi csermelyt ezüst gilisztának mondja. A békák szerinte olyanok, mint a papok: ha fölágaskodnak, csak hátra látnak. A kicsinységeknek ez az uralma tart a szavakon belől, a lélekben is. Kis emberek kis bolondságainak kicsinyes előadása - ez a legtöbb Mikszáth-elbeszélés. A kiváló írók szeme rendesen nagyító tükör; látja a bőrön a pórusokat, a hajszálakra rátapadt porszemeket, s a lélek mozdulatlanságában halkán rengő viharokat fedez fel. Mikszáth sokszor úgy festi a világot, mintha kicsinyítő üvegen át nézné; mintha valaki Párist az Eiffel-torony tetejéből akarná leírni: hiszen ez nem dübörgő Bábel, hanem kedves, halk morajú játékváros, kis futkározó kocsik, lovacsákák, katonácskák liliputi világa. De a távolsággal nem tompul az író szemének élessége: minden arcot tisztán lát, minden gombot meg tud olvasni a kabátokon. Máskor torzképfestővé lesz; az előrántott alaknak túltengésbe viszi valamelyik lelki tagját, ebből támadnak bizarr, sőt bolondos figurái. Mikszáth talán attól fél, hogy a reális jellemrajz unalmas volna az ő közönségének; azért inkább lesz könnyedén bohóskodó, mint súlyosan unalmas.

Az érdekkeltésnek egy egészen népi faját sodorja be történeteinek lassan fejlődő folyamába: a *babonásságot*, a mesebeli csodásságot. Ha a norvég nép képzeletében él a „fehér ló”, mint haláljelentő vágató csoda, Mikszáth palócainak viszont a „fekete fogat” tűnik fel rejtelmes látomásképpen, amely fejetlen kocsisával árkon-bokron át nekivadulva rohan, míg szétfoszlik a levegőben, mint a pára. Az egyik koldusdiák fehér kutyájának lelke van, érti gazdájának gondolatát, akár a Toldi Miklós Pejkoja. A vén Csabay huszár táltos lova, a Plutó, egyenesen ördöngös jószág, akit a Sátólól szerez egy rémlátásos Luca-éjszakán. A boszorkány Galandáné hol tündérleány, hol kutya alakjában kísért a sírdombok között. Látnak az emberek babonás éjféleken görgő tüzes kereket, amelyen egy kárhozott lélek ül. A lublói kísértet, Kaszperek, kikél a koporsójából, egy háztetőről nézi végig a saját tetemének elégetését, háttal ül a lova fejének, úgy vágat zimankós estéken és zörget be remegő ablakokon. Ez a sajátságos babonáság, mely kisebb történeteiben majd mindig ott bujdosik, egészen népmesélővé tenné Mikszáthot, ha hinne a csodákban. De nem hisz. Mindig megmutatja végül a csodák eltakart rugóját, mint a gúnyosan mosolygó bűvész, aki maga rántja le a leplet szemfényvesztéseiről. Mikszáth a maga kis embereinek lelki világát akarja csak jellemezni, de nem tehet róla, ha néha maga is egynek érzi velük magát.

Van ebben az íróban erotikum is, egészséges magyar testiség, finomabb a Csokonaiénál, de vaskosabb a franciákéénál, különösen a Maupassanténál, akivel - csodálatos - össze merték

hasonlítani. Ég és föld. Mikszáth olyan józan és olyan egészséges, mint a debreceni polgár; Maupassant olyan betegesen finom, amilyen csak egy örülésig degenerálódó francia lehet. Mikszáth tudja azt, hogy egy habos ingváll lecsusztatása gömbölyű keblekről, vagy egy ringó derék túlságosan meglátása, vagy egy formás bokának a ruhafodrok alól kivillantása, a női test tavaszi illatának meghullámoztatása: nem főbenjáró bűn, s az olvasók érzékét kellemesen csiklandozza. Nem a naturalia non sunt turpia elvén alapul ez nála, mert van benne határozott célzatosság. De hiszen a Zichy gyönyörű Madách-illusztrációin is, a közönség szemében, a remek női testek a csalogatók, bár Zichy egészen más okból maradt hű a meztelen szépséghez. Mikszáth a közönségnek ezt az érzéki nyalánkságát akarja kielégíteni sokszor kényessé, sokszor bájossá váló jeleneteivel. Annál szomorúbb, hogy néha leszáll az utolsó lépcsőről is és alantas durvaságokkal sározza be műzsájának különben takaros cipőjét és rózsaszín ruháját. Ezt semmi művészi kényszerűség vagy szabadság ki nem mentheti. Mikszáth nem egyszerűen túlságosan szabadszajú.

De sok gyöngeségéért kárpótol egy nagy erőssége: *magyarsága*. Jól mondta valaki, hogy Mikszáth Jókaival szemben a kiábrándult magyar lelket képviseli. Kesernyész, ideálok felhőjén nem lovagoló, de élesszemű, humoros magyar. Az ő naiv bohóskodása igen sokszor csak Harlequine-ruha, amely szívet takar. Míg a fiatal magyar írók komolyan kétségbeesettek vagy pesszimisták, a tapasztalt Mikszáth humorosan, néha cinikusan veszi a világot. Sokkal inkább találunk benne valami Shaw-féle kegyetlen bizarrságot, mint franciás modernséget. De míg a lelkét így átgyúrták az idők, a szavajárása megmaradt az első Mikszáth szavajárásának; annál különösebb aztán a változott és más köntöst kívánó szellemnek a régi bokréta kalapban, sújtásos ruhában való feszegetése. Ez a disszonancia legjobban érzik a Noszty-fiú meglepően érdekes történetén. Mikszáth nagy érdeme, hogy alakjaiban épp úgy őrzi a XIX. század magyarságának vidéki típusait, mint Arany János az epikájában, Petőfi a genre-képeiben. Csak a felfogásban érzik közöttük nagy különbség. Mikszáthot a palócok írójának szokták nevezni s nem jogtalanul, mert nyelvének minden báját és furcsaságát a görbe országból hozta; hőseiben is ott mosolyog mindig valami felsőmagyarországi kedves bolondság. Alakjai végső hitelességül rendesen Mikszáth-bélyeget kapnak, azért ismerünk rá távoleső emberek szavában az egy őstől származó rokonokra. Mikszáth sohasem tagadja meg magát, beszél az alakjaival, sőt beszél az alakjai helyett. Feltette magában, hogy a múlt század vidéki magyarságából összegyűjt egy tábor, megfesti arcképüket és odaajándékozta nemzetének. A képek sikerültek, testtartásban és ruházatban különösen. Tömeges művelődéstörténeti, etnográfiai adattal dolgozik ez a mesemondó; csak az tudja, aki a magyar nép szokásait ismeri. Sokszor azután a *lélek* ragyog ki reánk a színes festék mögül ős erejében, naiv bájában, magyar pompájában. Így támad a kedves és szerencsétlen Horváth Piroska, a hamvasságig leányos Bélyi Veronka képe; így lesz felejthetetlen ismerősünné a nagyszívű vén gazember, Borly Gáspár; a fiatalosan romlott Noszty Feri; a mi örökös barátunk, Szlebenits Mihály; a megszólalásig hű siket Prakovszky mester. Ezek, csak jól nézze meg őket az ember, kilépnek a rámából is. Élnek. Mikszáth munkái egy félszázad kivesző magyarságát őrzik olyan koporsóban, amelynek födelét mindig fel lehet nyitni s amelyben nem veszítik színüket, sem testüket, sem arcukat, sem lelküket a maradandóság folyamán úszó boldog halottak.

HERCZEG FERENC

Mikor Jókai fejről lehullt a magyar mesemondás aranykoronája: halálos ágyán két örököse közt osztotta meg birodalmának gazdagságát; az egyik Mikszáth volt, a másik Herczeg Ferenc. Mikszáthnak odaadta selymes füvű mezőseit, verőfényes, virágos falucskáit, fel-földi patakjait és humoros, vidám, egyszál-lelkű magyarjait; Herczegre pedig ráhagyta lüktető szívű fővárosát, komoly palotáit, titokzatos mély Dunáját, márványarcú hölgyeit és bronzarcú lovagjait, összetett lelkű urait. Az örökösök azután virágoztatták, tovább növesztették a rájuk szállt birodalmat. Mikszáth jókedvében rózsaszínű sátrat vont hű alattvalói fölé, kivette az emberek szívéből az eredendő bajt és a fekete kétségbeesést, a humor piros vérével és vidám tréfák dobogásával töltötte tele. Herczeg pedig benyitott nemes és nemtelen hőseinek a lelkébe, a titkos tizenharmadik szobáig, amelynek küszöbén sokszor néma döbbenéssel, sokszor jókedvű mosolygással, legtöbbször finom gúnnyal állt meg s nézte a kisszerű és nagyszerű csodákat. A fiúk túlnövik apjokat, már kezdik egész Európát uralmuk alá hajtani; s dicsőségük zászlaját Amerikáig vitték előre a fürge hír-heroldok.

Akármilyen messze távozott is Herczeg Jókaitól, a kiinduló szálak Jókaihoz vezetnek vissza, mint ahogy Theseust a labirintosz kapujához viszi az Ariadne fonala. Legelső regényében, a *Fenn és lenn*-ben, nemcsak a hang, hanem sokszor az alakok is Jókaira vallanak; legalább a barna Kun Attila az aranyember drámájának egy új változatát játsza el modernebb köntösben, úribb viszonyok közt; Timeája a márványarcú Etel bárónő, Noémija a kecses, naiv Jolán. Kun Attila épp oly délceg és bátor, mint a Jókai-hősök; még fejlettebb korában is szereti Herczeg a testileg-lelkileg nagyszabású férfiakat s ennyiben romantikus; Szabolcs is atlétatermetű ifjú, Sárkányról pedig azt mondja: ha csúcsos sisakot borítanának fejére, mintául szolgálhatna valamelyik honfoglaló vezér szobrához. Csaknem minden hőse rokonszenves és veszedelmes, könnyelmű és számító, a vakmerőségig cinikus és a babonáig naiv, bravúros és mindenekfölött *korrekt*. Igen, ez az igazi Herczegi szó: korrektség, egészen a halálig; hősei még öngyilkosságuk percében is ügyelnek rá, hogy nyakkendőjük félre ne csússzék. Igen jól öltözködnek, finom szivart füstölnek, szeretnek kevés szóval és meghalnak szótalanul.

Ezek az emberek igazán *urak*, kívül is, néha belül is; fehér ingök plasztrona alatt erős szív dobog, de ezt a szívet meg nem mutatják senkinek, csak Herczegnek. Arisztokraták, bárók, grófok, hercegek ők, akik egy felsőbbrendű élet körében tűnnek fel és el, alattuk a mindennapiság forradalma zúg s ők alig tudnak róla valamit. A nép, a szennyes tömeg számkiüzetett ebből a fényes világból. Lovaglás, vadászat, párbaj és szerelmi kaland itt az élet; ritkán akadnak Sárkány Józsefek, akik az alföldi csatornatervezés nagy munkájába ölik lelküket. Olyan emberek ezek, akiket örökölt nevöknek nagy tekintélye szabadokká, felsőséges testi alkotásuk bátrakká, jó modoruk simákká és világlátottságuk egyszerűekké tesz. Az ő világuk igazában a szalonok és tánctermekek, a kaszinók és páholyok világa, ahol finom szivarfüst-illat ölelkezik a hölgyek izgató chypre parfümjével, ahol Maréchal-Niel rózsák nyílnak és Chopin-szólamokat hint szét a nehéz levegőbe a zongora. A csillárok vakítóan ragyognak és szikrákat vetnek a drágaköveken, a diadémokon; fehér és fekete párok suhannak fel s alá, bújnak meg a pálmák sátorában vagy szorítják lüktető homlokukat a hideg ablaktáblához; a rulett-asztal mellett verejtéket gyöngyöznek az arcok, a rokokó diszú szalon diszkrét félhomályában szerelmesek suttognak. Jönnek nagy diadallal a világból, vagy távoznak összetörve, meggyalázva a nagy világba.

A Herczeg történetei olyanok, mintha pleinairben játszanának; festői nyelvre téve át: Szinnyei-Merse-képek, sokszor Margitay-zsánerek. A szomorúságnak, a nyomorúságnak is valami ragyogása van nála, épp úgy, mint Jókainál. Fantáziájának fehér sugárzása a fénye, azért

jelenik meg nála minden déli verőfényben. Sokszor szinte a germán mithologia csodás, hidegen ragyogó világa vet fényt azokra a képekre, amelyeket helyzetekről, lelki mozzanatokról vagy a természetről fest. Ez az ezüstoffény jellemzi Herczeg színeit. Pedig szimbolizáló ereje csak újabban kezd kifejlődni s az is inkább értelmi és konstruktív, mint hangulati és pittoreszk. Fantáziáját nem is valami belső láng gyújtja föl, mint a Jókaiét, hanem a tudás. Herczeg maga mondja: „Fantázia nélkül nincs emberi nagyság”; ha ő tudja ezt, alkalmazza is; de éppen azért, mert öntudatosan akart, sokszor hideg és meg-megszakadó. Rokon Kemény Zsigmonddal annyiban, hogy hasonlatai inkább tanulmánya köréből valók, mint a természetből. Hogy tudása és nem érzése színezi fantáziáját, elárulják különböző helyzetekre teremtett képei; egy hősének a lelkében oly szabadon járnak az indulatok, mint mámoros bakhánsok a szent ligetben; Hajnalka asszony hasonlatos egy selyembe kötött imádságos könyvhöz, melynek lapjai között szerelmi dalok rejtőznek; az ambíciója-vesztett Sárkány elborult aggyal és fájó szívvel jár-kelel a Dunaparton, mint Madách Ádámja a kihült világ jéghegyei közt; egy aranyzománcos arcú nő olyan neki, mint az az andaluziai asszony, akiről Musset dalol. Az első kép a görög mithológiából való, a másodikat talán Heine sugallta (Heine írja *Harzi utazás*-ában egy nőről: „Arca hasonlított az ősiratos kodexhez, melyben az egyházi atyának új, fekete barátgót-írása alól egy ős görög szerelmi költő félig elmosódott verse leskelődik elő.”); a harmadikat *Az ember tragédiája*, a negyediket Musset olvasgatása keltette képzeletében. Mind kitűnő kép, csakhogy másodkézből vett.

Herczeg a legobjektivebb magyar írók közül való. Ő mindig kívül áll személyein, legtöbbször fölöttük; megindulás nélkül mondja el történeteket, csak néha ejt egy-két gunyos megjegyzést, mikor valakinek az elevenére tapint. Innen van felpanaszolt hidegsége, sokszor száraz, szinte tárgyalo előadásmódja. Herczegből egy nagy erő csakugyan hiányzik, a Dickensé, a Thackerayé ereje: az *átézésnek* az a hatalma, mellyel meséiket és alakjaikat bele tudják beszélni a lelkünkbe. Balzac azt mondja, hogy ha a művész nem veti magát úgy a munkájába, mint Curtius a mélységbe: akkor az alkotás lehetetlenné válik s a művész szemtanuja tehetősége öngyilkosságának. Mivel a regények, ezek a kigondolt élettöredékek, rendesen az írójuk lelki képét tükrözik vissza: Herczeg munkáinak említett fogyatkozása a maga egyéniségéből érthető meg. Drámaírónak szinte par excellence kiváló az ilyen birói lélek; de a regényben mesélést kívánunk még a huszadik században is, a meséléshez pedig kell valami naív, nőies elfogódás, a hangnak az a bája, író és olvasó közt levő viszonyának az a meghitt közvetlensége, amellyel Jókai tud bennünket keresztül vezetni a hihetlenségeken is. Természetesen mind a két végletnek megvan a maga tragikuma s Herczeg sokkal szerencsésebb, mint Jókai. Jókai lírai tehetség az epikában is, Herczeg drámai; az élet pedig inkább dráma, mint líra. És bizony a Herczeg munkáiban több és igazabb az élet, mint a Jókai regényeiben.

Herczeg a maga előkelő hidegségében szinte játszik az alakjaival, mint a sakkozó a figurákkal. Egyikkel veri a másikat s ő maga így tör célja felé. Történetei sokszor egyenletek, amelyeknek megoldása a legszabályosabb tételekkel halad előre. Kiélezett technikája mintha csak a mi korunk poétáinak szigorú szonettformáját akarná a regény vagy novella testesebb voltára rászabni, oly kiszámított, oly geometriai csaknem valamennyi történetének a felépítése. Egy vagy két ismeretlent tűz ki az egyenlet tételében s ezt fejti meg a maga racionális módszerével. De ebben a kiszámítottságban van az ereje is, mint ahogy Spinozának geometriai szabatoságú rendszerében rejlik imponáló hatása. Bonyolult meséje soha nincs, de lélektani gazdagsága majd minden írásának van. Valamennyi regényét novellává lehetne egyszerűsíteni s valamennyi novellájából regényt lehetne kerekíteni. Geometriai nála még az összeütközések előkészítése is; főalakjával szemközt állít egy másodrendű embert, akit épp ellenkező bordában szöttek s a fehérnek és feketének, a plusznak és minusznak összecsapódásából, egymást lerontásából pattan ki a katasztrófa szikrája. Minden Ádámjának van Lucifer-

je; így áll Kun Attilával szemben Zalkovszky, Orlayval szemben Réfalvy, Szabolcscsal szemben Bakó. Ez ugyan sablonná válik, de mindig reliefet kapnak vele egymástól az alakok.

Problémák írója annyiban, hogy előre felállít egy tételt s arra keres alakokat az életből vagy képzeletéből. Problémái nem újak: nagyrészt a férfi és a nő sorsa körül forognak. Nála is a szerelem a vezérlő és döntő hatalom, melynek királyi udvarában hódolnak a legbüszkébbek, a legzárkózottabbak is. Könnyedsége sokszor arra ragadja, hogy az indulatoknak csak felső szintjét csapja meg, mint a halászmadár a folyam árjának, de ezzel a könnyed csapásával is forradalmat ver legalább kis körben. Mintha azt mondaná Herczeg: okos ember kevésből is ért, csak megvillantja témáit, fényesen és fenyegetően. Hiába mestere a lelki elemzésnek, soha nem merül be egészen egy-egy szenvedélynek a széttagolásába, mintha jó ízlése tiltaná a boncoló orvosok munkájától. Herczeg nem a Flaubert, még kevésbé a Balzac iskolájába járt; azok egy-egy szenvedélynek életét a megfigyelt tüneteknek szinte tűhegyfinom egymásmellé rakásával vezetik végig embrionális fogamzásától egészen feloszlásáig; ők egy-egy óriási tűzmáglyát gyújtanak fel s annak mindent beborító fényében és hevében látják és láttatják embereiket. Herczeg apró tüzeket rak, amelyek különböző sugárzással világítják meg a gyorsan feltűnő és eltűnő alakokat; igaz, bepillantunk sokszor lelküknek lelkéig, de csak látomás-szerűen, mintegy villámlás fényénél. Így nem jut az írónak sem ideje arra, hogy igazán belemelegedjék tárgyába, mikor még egy idegen nyelv kuszált gazdagságával és hagyományos törvényeivel is küzöldnie kell. Herczeg törekszik a legnagyobb művészetre: a szintézissel párosult analízisre, de azért munkáinak jórésze még mindig csak szintétikus.

Az embert már a legnagyobb írók szemével látja: a jó és rossz sajátságos keverékének, akit az örökölt természet, a viszonyok hatalma, a vak véletlen és önző akarata dob ide-oda, mint szétszakadó labdát. Ott lappang valamennyiben a bestia, az őszállat, akinek véres gerjedelmeit csak az évezredek kultura tartja zabolán, ideig-óráig, mert jöhet olyan rázkódás, hogy lefeszlik róluk az emberi lárva és csak a dühöngő szörnyeteg marad ott. Érdekes, hogy hősei éppen ezt a vadállatot igyekeznek rejtegetni a lovagiasság és a becsület paizsa alá. Akiket szeret az írójuk: meg is maradnak halálig embernek; de kisebbrendű alakjaiban élvezettel mutogatja az állatot. Innen van, hogy Herczeg a legtöbb ember arcában valamelyik állattípus vonásait fedezi fel: egy képviselő ünnepélyes arca a nemes ló fejére emlékezteti, egy másikat gonosz csukaszájúnak mond, harmadikat oroszlánfejűnek és keselyűorrúnak; a rövidállú, nagyorrú és hosszúnyakú emberek pedig éppenséggel csőrös szárnyasok fejét viselik a kemény gallér fölött. Milyen felsőséges mosollyal írhatja le Herczeg ezeket! Akárcsak a Fliegende Blätter madár-ember-figuráin mulatna. Nem hiába szereti a természetrajzi műveket, mert az állatok és emberek rendjét sokszor összecsereéli: egy nemes kutyában lelket lát, alattomos emberekben pedig sebesült társukat széttépő farkasokat. Nem megy annyira, mint Wordsworth, aki egy költeményében lelkesedéssel kiált föl: „Üdvözöllek számár, testvérem!” De követője Turgenyevnek, aki esszét ír vadászkutyájáról s mikor szemébe néz egy ilyen állatnak, így kiált föl: „Ime, benned ugyanaz a láng ég, ami bennem!” Csak az a kár, hogy Herczeg inkább természetrajzi könyvekből, mint a természetből ismeri az állatokat.

Herczegeből *Bizánc*-ig hiányzott a monumentális, a nagyszerűség vonása. Hangszere nem orgona, mint Palestrináié, hanem hegedű, mint egy modern Paganinié; de színskálája gazdag. Az élet forradalmas tengerébe nem veti be magát, csak vízcsöppeket merít belőle s azokat vizsgálja gúnyos érdeklődésének kissé nagyító üvegén. Különösen apróbb elbeszéléseiben érzi magát otthonosan, amelyekbe lerakta életmegfigyelésének mozaikszerű gazdagságát. Ötletei ragyogók, mint az éjszakában fölshanó rakétaszípkák; kár, hogy hamar elenyésznek. Érzi, hogy a rossz bennünk a döntő, azért ócsárolja finoman botlásainkat, pellengérezi ki társadalmi hazudozásainkat. Arcképei is akkor a legművészebbek, mikor a rosszat ragadja meg egy emberben s abból fejleszti ki egész jellemét. Leticia hercegnő, ez a „havas bőrű kis állat”, aki egyszerűen kinyújtja a kezét az után, ami fényes, ami tetszik neki, akár diadém,

akár férfitest; vagy az önmagát tanulmányozó Farkasics, akinek gazdag és színes lelke darabokra repedt, akinél az akarat és cselekvés összekötő fonala elszakadt, akinek elméletei ragyogók, de élete tele mocsokkal; vagy a szegény Hajnalka, aki rejtelmes lelkével mintha Ibsentől szakadt volna hozzánk, aki nem tud hazugsággal élni, de az igazságba belehal - mind, mind büszkesége a magyar irodalomnak; s ha ezekről ítéli meg írásművészetünket a világ: fejünket magasan hordhatjuk.

Herczeg pályája meghazudtolta azt a lélektani törvénynek kikiáltott ál-igazságot, hogy az írónak a multakból kell törnie előre a jelenbe, mert csak így érti meg korát, mert csak epikai hitelen tanulja meg az élet hitelét. Herczeg megfordította a szabályt: a jelenből indult vissza a multba, s Gyurkovicséktól így ért el lassankint Bizáncig. Ez az út nehéz, mert meredek, azaz: fölfelé halad. A vidám huszárhistóriák, a bácskai dzsentrik nevető mesélőjéből a világtörténet nagy igazságait megsejtő művészhistórikussá komolyodott Herczeg. Útközben bámulatos szívóssággal tanulgatta a régi magyar nyelv kincseit, gyűjtögette virágait; s ha mindennapi történeteiben még el-elszólja is magát, ha muzsájáról még ma is elmondhatjuk, hogy: az édes honi szót selypíti nyelve, már a *Pogányok*-ban, *Ocskay brigadéros*-ban és különösen *Bizánc*-ban szinte a Katona József dörömbölő nyelve viharzik, modernebb és művészebb formába omoltan. Itt már Herczeg fantáziájának hideg, fehér fényessége is mély, ragyogó pirossá biborodik s *Bizánc*-ban sokszor mintha D'Annunzio színpompája kápráztatná lelkünket. Valami lappangó forráság izgatja ezekben az olvasót, mintha Herczeg szíve indulatoktól kigyúlt palota volna, melynek tüze még nem tört ki, csak hatalmas ablakai lángolnak a sötét éjszakában. *Bizánc*-ban elérte a legnagyobbat: világtörvényt mutatott be néhány óra alatt legördülő történetében. *Bizánc* nemzeti büszkeségünk.

Herczeg alakjai közt vannak magyarok, de maga nem tartozik legmagyarabb lelkű íróink közé. Az általános, európai ember legyőzi benne a speciális magyart. Érti a magyar lelket, de csak kívülről látja másokban. Érdeklí ennek a félig gyermek, félig hős nemzetnek az álmodozása, hetykesége és daliassága. Azzal a sajátságos tüneménnyel állunk szemközt, hogy a Herczeg Ferenc ideálja végső elemzésben: *a magyar katona*, vagy jobban mondva: Herczeg a magyarságban a katonai vonásokat becsüli legtöbbszörre. Egész pályáján keresztül vonulnak a Szentirmayak és Lorántok, előbb gondtalan, bravuros tempóval, később megkomolyodva és meghatalmasodva. Ennek a Herczeg lelke előtt ragyogó ideálnak mintegy embrióját is megtaláljuk abban a lószőrrel kitömött játékhuszárban, amelyhez az írónak egyik legfájóbb, mégis tán legkedvesebb emléke fűződik. A gyermeki álmodozásnak ebből a fényözönéből lép ki a Gyurkovics fiú, azután a rettenetes Reögh hadnagy, Szentirmay százados, Loránt hadnagy, Biliczky kadet és a Rákóczi-indulótól nekiháborodó Fedor hadnagy. Ezek a Herczeg szalontisztjei, akik szép asszonyok szeméért hallatlan bravurokkal kockáztatják nyakukat békés időben. Később kurucdolmányt ölt ez az ideál magára s előlép az Ocskay szilaj és tragikus alakja. Ez átformálódik ezer év távolában tünedező besenyő Alpár csontos alakjává, akit a magyar puszták szele a kolostorból is katonának vadít. A keleten eltűnő Alpárból egyszer csak két fenséges katona támad: az álmodozó, nemes Konstantin és a vasszobor Giovanni. Legújában megint magyar testet kezd öltetni ez a katonaidéál a legönzötlenebb, legmagasztosabb magyar fejedelemben: II. Rákóczi Ferencben. „Az első szerelmek visszatérnek” - éneklí a francia; mi tudjuk ezt Arany Jánosról is, most láthatjuk Herczeg Ferencen is.

GÁRDONYI GÉZA

A művészi alkotás lélektanában mindig izgató kérdés marad: mennyi megy át az emberből az íróba? Minden művész, akármennyire független is tárgyától, kettős életet él, mint a színészek; az egy ember száz meg száz alakot ölt magára, a hangoknak és az érzéseknek egész skáláját játsza a halál határvető finiséig az a nagyszerű hangszer, melynek művészlélek a neve. A kutató gyönyörűsége határtalan, mikor az ezerszerűségben is meglátja a vezér-egységet, az összetett szimfóniának uralkodó szólamát. Duse Eleonora egyéniségében kell lenni valami nagyszerűen asszonyinak, hogy eljátszott alakjai az életet megfelsesítő művészet igazságával törnek be lelkünkbe; aki ezt az emberi rendkívüliséget fölfedezte benne: kulcsot talált művésze titkaihoz is. Lírai költőknél nem nehéz a két saroknak ezt a forgató közös tengelyét megmutatni, de már a drámaíróknál fáradságos és bizonytalan. Az epikusok, a regényírók középen állanak; nem oszthatják annyira szét lelküket, hogy teremtett vagy másolt alakjaiknak sokféleségéből össze ne tudnánk rakni azt az egyet, aki mögött maga az író áll. Nagyon érdekes volna ezt megpróbálni Balzackal és Ibsennel.

Gárdonyi Géza sajátos életet élő ember. Magának él; annyira, hogy rá lehetne olvasni a Goethe szavait: „Der Dichter muss ganz sich, ganz in seinen geliebten Gegenständen leben.” Szegény vidéki tanítóságából a nyomorúság veri át a hirlapírás zaklatott világába; komikus figurák torz játékával és rémhistóriákkal keresi kenyerét, keresi az untalan hátunk mögött lappangó dicsőséget. Magábaszállásának szebb óráit falusiasan üde szavú versekbe dalolja, megszűrt magyar humorral és leányos tisztasággal. Szomjas lelkét a természettudomány és a filozófia tengerére viszi; rabja lesz a rejtelmeknek, a gondolatok háta mögött rejlő csodáknak. Hivatalos vallását a természet imádatába meríti, itt a metafizika ködös útján a spiritizmus gótikusan félhomályos templomába téved, a miszticizmus titokzatos jelét írja zászlójára és Schopenhauer ráhatásával hinni, hirdetni kezdi a lélekvándorlás tanát. Elvonul a sokszavú és kevésbé szívű világtól, a csönd és magánosság örök-ihlető sátorában próbálja megoldani milliomodszor a nagy kérdést: mi hát az ember? S eljut körülbelül arra a határozatlan igazságra, hogy az ember: állat, érdekes állat a természet ezer csodájában; ez a kifürkészhetetlen mindenség sugárzik reá valami földön túl valóságot, amiért megérdemli, hogy komolyan foglalkozunk vele. A halál nem borzalmasabb, mint maga az élet; s az élet éppolyan állomás az örök folyásban, mint az új pályára váltó halál. Az életnek célja: a nemző szerelem, tökéletessége: a világtestvériség csillagához törés. Ez a józan magyar gondolkozó formulába is öntötte a maga filozófiáját így: „A világosság szülte az életet, az élet szülte az akaratot, az akarat szülte a bűnt, a bűn szülte a szenvedést, a szenvedés szülte a szeretetet”. Ehhez ugyan szó férhet, de érdekes, mert benne van az egész Gárdonyi.

Ha így bepillantottunk az ember lelkébe, félig már ismerjük az író is. Gárdonyi a maga fel-törését kis emberből nagy emberré: szereti némelyik hősének is a sorsává tenni. Bornemissza Gergely parasztfiúból küzdi fel magát Egervár kapitányává; Zétát rabszolgaságba hajította a sors, de eszével és szívével szabad göröggé lesz; Jancsi fráter kertészfiúból nemesedik imádságszerző baráttá, aki egy királyleányig veti föl szemét és szívét. Gárdonyi falusiassága szinte döntő fontosságú regényírói pályáján. Mint a nép között nőtt ember: mindent és mindenkit a maga reális értékére szállít le; tanulmányai megnemesült paraszt-bölcsésé emelik, mint Arany Jánost. Gárdonyi határozottan a falusi és mezei magyar nép mellett üt pártot; legkedvesebb és legkitünőbb alakjai innen valók. Ha városi embereket, urakat von be történetébe, bogarassá, bolondossá, félszeggé, elromlottá teszi csaknem valamennyit. Gárdonyi tudja, hogy király-élet és koldus-élet egyforma, de a koldusélet igazabb, mert őszintébb s azért emberibb. A nyomorultak közt nagyobb a szeretet; a világtestvériség hirdetője írónak is közéjük száll. Nép között forgásának köszönheti gyökeres magyar nyelvét, tájszólásokkal

gazdagult szókincsét, a természet, a föld és az állatvilág szeretetét, sajátos humorát. Fiatalságának tavaszi szerelme rózsaszínellik vissza azokban a kedves leányalakokban, akikre nem gazdag fantáziájának legtitesebb színeit pazarolja. Hajdani tanító voltát elárulja magyarázgatni szerető kedve, erkölcsi gondolatok kihozása, egy-egy természeti vagy emberi csodának élesen hangsúlyozása; mintha csak hallgatóságának ezerszemű figyelmét akarná egy pontra összesíteni. Gyermekszeretete is ebben a keserűen édes korszakában támad; s az idők aranyos ködén át még az ő reális szeme is megfinomultan látja a kis Kovács Róza vagy a Tabi Jóska alakját. A maga töprengő természetét átülteti nem egy hőséne a lelkébe. Zétával elmondhatja a költők hatalmáról tartott gondolatát: ha nem akad egy rab őrökfiú, aki véletlenül följegyzí az Atilla nevét, úgy elfújja a szél minden dicsőségével együtt, hogy ezer év múlva azt se tudják, hol nyugszik koporsója. (Így sem tudjuk!) Az öreg Pöhöly paraszt földszerelmében a Gárdonyi hitvallása lappang: „Aki a föld fiának született, ne szakadjon el tőle. A föld nem csal meg senkit, de aki kövön jár: rossz helyen jár”. Talán ez a legősibb magyar gondolat. A hatalmas harmadikról írt regényének férőhőse nagyon is az író szájával beszél, vallja Gárdonyi hitét a lélek-vándorlásról, melyet az ind filozófiából szűrt át Schopenhauer: „Az ember nem először él, mikor földi testet ölt; s nem a testben képződik a lélek, hanem a lélek körül a test”. Ez kedves, visszajáró gondolata Gárdonyinak; a hunok lelkébe épűgy belopja, mint az Isten rabjaivá eskűdött magyar szerzetesekébe. Az író szomorú tapasztalaton élesűlt keserűsége sír ki ebből a Tolsztoji (Kreutzer-szonátabeli) feljajdulásból: „A házasság a legörűtebb szerződés, amit valaha emberi elme kieszt”. Ez a feleségétől válni nem tudó ember árulja el Gárdonyinak hitbeli forradalmát is: „Valamikor vallástalan voltam. A természetben megtaláltam az Istent”. Az örökké nyugodtan gondolkozni akaró Ábelben is ott rémlík az érzéseit eszén át szűró Gárdonyi alakja. Még a faluról fővárosba szakadt és ott gyökeret verni nem tudó öreg Csurgó tekintetes úr tragikumában is van valami a Gárdonyi világkerűléséből. Mikor egy regényírónak költött személyeiben ennyi az alkotójukat eláruló vonás, el kell fogadnunk azt a régi, újabban France Anatoletól feltámasztott igazságot, hogy a világon minden írás: líra. Nemcsak a négysoros dal, hanem a regények, a drámák, a bírálatok, a bölcsészetek is, mind.

Taine híres törvénye nélkül is beláthatjuk: milyen hatalmas erővel szerepel a környezet a Gárdonyi írói egyéniségének kialakításában. Gárdonyi csaknem mindenét a magyar néptől vette: megfigyelését, szójárását, bölcseségét, humorát, mélyen rejő érzését, alakjait, sőt talán miszticizmust is. A nép lelkén kívül Schopenhauer bölcsészete volt még rá végzetes hatással. Schopenhauer a halálról írt értekezésében kígyúolja azokat, akik úgy iszonyodnak az állatokkal való rokonságunktól: „Mi, nagyjában és lényegileg, ugyanazok vagyunk, mint az állatok”. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az ember félteni mellettvése híúság, hanem azt is, hogy az állatokat meg kell becsűlnünk és magunkhoz kell emelnünk. Schopenhauer írja: „Mily magyarázhatatlan misztérium rejlik minden állatban! Nézzétek pl. kutyákat; milyen jókedű, milyen nyugodt! Szemeiből a benne lakozó elpusztíthatatlan eszme villan felénk”. Gárdonyinak igazán kapóra jön ez a keleties gondolat; falusi ember létére úgy ismeri az állatokat, mint a városi az utca kövezetét; szereti, becsűli, sokszor az emberek fölbe emeli őket. A bukott lány szívtelenül előli magzatát; Gárdonyi egy anyamacskát állít szembe vele, aki három kis fia mentése közben vakmerően berohan az égő padlásra, kettőt kihoz, a harmadikkal ott vész. Egy rossz asszony tönkre éli-öli az urát, elsőkik tőle, s az ember mégis utánabolondul; oktalan kutyáját elveri, az mégis visszahűségesedik hozzá esztendők multán is. A tendencia kézzelfogható: tanuljunk az állatoktól hűséget és szerelmet. Schopenhauer tanítja s Gárdonyi vezérgondolatul veszi át tőle, hogy az egyén elveszte: semmi, a faj áll örökké; születés és halál: csak egymásra következő két rezgési pont, ha magasabbról nézzük az életet. A jelenben benne él minden. Én vagyok ezer év, tőlem visszafelé és előre is. Bennem a faj testesűl meg; magam az életakarát objektívációja vagyok. A faj fenn-tartója a szerelem; két szerelmes növekedő hajlama voltaképen már életakarata az új egyén-

nek, annak a hatalmas harmadiknak, akit képesek és szeretnének is nemzeni. *A nemi szerelem metafizikája*-nak ezt a főgondolatát visszahangozza Gárdonyi a hatalmas harmadikról szóló regényében: „A szerelem az az ostoba állapot, mikor kettőt összehajt egy harmadik, aki nincs, de lenni akar”. A német filozófus látszólagos pesszimizmusát Gárdonyi lelkében valami kibékítő humor enyhíti. Ő látja és érzi az életnek magáért való gyönyörűségeit is.

Turgenyevnek az orosz parasztokról írott rajzai világhírré kaptak; a természet és az ember szeretetében nem áll mögötte Gárdonyi sem *Az én falum* című naplójával. A magyar falusi népet sokan próbálták már jellemezni, de csak Gárdonyinak és Tömörkénynek sikerült igazán. Gárdonyi ebben a kevésbé méltatott, mozaikszerű munkájában felnyitogatja a legmagyarabb lelkeket s még nekünk, népismerőknek is, meglepő igazságokat hoz napfényre. A magyar nép bölcs és mégis babonás, munkabíró és mégis ördögpárnáján heverő, méltóságosan komoly és kacagtatóan furcsa, őszinte de ravasz, hideg és meleg, az örökös ellentéteknek emberi keveréke. Gárdonyinak mindenikre van egy-egy típusa. A bronzarcú, földetímádó erős Kevi Pál: a legszebb élő magyar szobor. Az ősi pogányság ezeréves szelleme jár vissza még az öreg táltos Duliba, akit magános bölcsesség és száraz betegség korhaszt. Hogy milyen felséges egyszerűséggel tud meghalni a magyar ember: a háztetőről leesett öreg Szabó példázza, aki úgy bucsúzik el a fiától, mintha csak a szomszéd faluba menne. Amott dülöngőzik az ércetorkú Baconyi; iszik rogyásig, mert a fiát agyonlőtték Maglajnál, leányából pedig városi dáma lett; a bormámor mindent bearanyoz lelkében, boldog. Remekbe teremtett alak Tóth Antal, aki nyomorultan, de jámbor békességben él, ha pénze nincs; de ha szert tesz egy forintra: leissza a csillagot az égről, bevert fővel, kificamult lábbal szállítják haza; egy pár hónapig újra boldog, azután kezdi elől haláltáncát az átkos pénzzel. Gárdonyinak a tánc az emberi test éneklése; gyönyörűséggel rajzol meg egy táncba hevült idős magyart, aki visszaálmódott fiatalságát lejteti el méltóságos tartással, de nagytorkú felesége, az eleven próza, kikökönti andalgásából s mint akiből kivették a lelket, úgy tántorog hazafelé. Itt örökíti meg Gárdonyi Baracs Imrénében a magyar parasztasszonynak urához való kutya-hűségét is; ez a kis elbeszélés a magja *A bor*-nak, a magyar népszínmű legmagasabb fokra emelt mintájának. De talán még kedvesebbek a falusi népiskola apró polgárai; Gárdonyi tanítójuk volt, úgy nézett be szemükön a lelkükbe, mint nyitott ajtón a fehér szobákba. A kis tudósfejű Tabi Jóska most még libapásztor, de lehet valamikor az ennivaló Vas Róza társa is, akivel együtt élnek a mezőt és mondogatják fel a mult évi leckét. A kis szőke Gál gyerek nem hiába sánta, de ezermester is: ceruzafaragó, lúdtollmetsző, táblaigazító, bodzafapuska-csináló; azonkívül ő tud az osztályban legjobban kukorikolni; a kutyaugatást olyan híven utánozza, hogy a falunak valamennyi kuttyája felel rá. Eleven, mint a szűcs-tű. Istenes Imre a legjobb tanuló; az ő sorsát gyönyörűen álmódja meg előre Gárdonyi. A Kovács Róza halálánál gyöngédebb, szebb és szomorúbb képet *Amicis* sem írt a gyermekekről.

A falunak az állatok éppolyan polgárai, mint az emberek. Gárdonyi lelket lát a költöző madárban, aki ha szomorú: egész testével szomorú. Milyen nagy szívvel, mennyi emberi érzéssel írja le a szegény beteg Petykó tyúk elsoványodását, halálát. A szenvedő állatnak emberarca van. Látja a játékos cicát, amint a hátára fekszik a színben és egy szál szénát vesz a négy lába közé, azzal csiklandozza a bajuszát. A bánkódó malac is felpöndöríti néha a kedve mutatóját. A fecskék társas lelkek, akik épúgy tanácskoznak, épúgy érzik a hazafájást, éppoly szerelmesek, éppoly munkáskedvűek, mint az emberek; Gárdonyi költeményt ír róluk prózában. A tudós csizmadia Varga Ádám méhei meg egyenesen értik a gazdájuk szavát; reggelente megdörzsölik álmos kis szemüket, tántorognak, jóízűen nyújtózkodnak, azután fölrepülnek a vörös posztóról, körülmuzsikálják néhányszor a kast és megindulnak szét a virágos világba. A cserebogár a természet nagy mezőjének a vőfélye. A pillangók: vidám uracskák, akik vaktában szállanak egyik virágcsárdából a másikba és mindennap lerészegednek. Telente az ürgék épúgy beszélgetnek, mesélgetnek földi barlangjukban, mint az emberek a kemence mellett.

Egy városi vén szürke fiakeres-lóról elégiát tud írni Gárdonyi, mint Turgenyev a néma orosz paraszt kutyájáról.

Ez a komoly művészember élete céljául azt tűzte ki, hogy a magyar történelem érdekesebb korszakairól szintetikus képeket fessen regényformában. Nagyon józan szemmel néz be a mult idők ködös távolába, s ahol legkönnyebb botlani, nagyítani vagy idealizálni: reális ösztöne természetesen segíti átál távoleső korok és emberek összekötő hídján. Alig van kényesebb valami, mint egy nemzet történelmi multját megbolygatni az igazság perújításával; aki Mátyás királyunkról igazságtalanságot, Zrinyi Miklósról rablókalandozásokat mer írni komoly jóhiszeműséggel: az a köztudat gyilkosan merev páncélfalát hívja ki maga ellen. Gárdonyi szereti az igazságot, de van annyi tapintata, hogy rokonszenves hősöket választ, s az idők homlokán álló vezéreembereket csak szép vonásokkal égeti lelkünkbe, a hétköznapi foltokat eltakarja a nagy tettek ragyogásával; egy-egy kornak a bűneit, hibáit inkább költött emberekkel életi át, s történeti regényeinek igazi hőse rendesen kisebbségű vagy képzeletbeli alak. De azért mennyi emberi hűséggel festi meg a IV. Béla és fia lelketlen villongásait; s bizony nála a kis királyfiaknak époly piszkos az orruk, mint Shakespearenél. Gárdonyi a királyokat is leszállítja trónjukról, leveti aranyos palástjukat és a lelkükbe néz. *A láthatatlan ember*-ben a hunok világdöntő háborúit hozza színpadra, a milieu-festésnek utól nem ért magyar művészetével; ebbe a rettentő véres viharba beleröpít két fehér lelket, akik ellenkező irányban röpködnek, egyszer összetalálkoznak s azután örökre elvesztik egymást. A hunok világharca csak tragikus háttere annak a fojtott drámának, amely Zéta és a felejthetetlen Emőke lelkében leviharzik. Az előtérben mindig ez az eszes, művelt görög fiú áll, ő beszél, ő lát, ő cselekszik; rajta, mint tiszta üvegen keresztül, rémlik át a hunok özönlő tarka tábor, fehér hun asszonyok, piroscsizmás leányok, száguldó lovak, aranyos fegyverzetek, komor földrengések, vértengerek, fejedelmi villongások, s mind ennek sötétvörösbe szakadó mélyén: az Atilla egyszerű, fenséges alakja. Az örök emberi sorsnak gyönyörű szimbóluma ez a regény; Emőke szereti Atillát, aki nem is álmodik róla; Emőkét szereti Zéta reménytelenül; Zétát imádja a kis alázatos Dsidia, sokáig hasztalanul. Ez az a fájdalmas eleven lánc, amelyben mi élő szemek, valahányan benne sínylünk; soha nem ahhoz kapcsol bennünket egy rettenetes kéz, akiért sovárgunk, s a mi megálmodott másunk idegen csillagban keresi csillagát. Gárdonyi nagy mestere, szinte magyar Botticellije a bájos, üde leányalakok festésének; legköltőibb arcképei: fiatal leányképek. Ki tudná elfelejteni az augusztusi holdfényes éjben mezitláb táncoló Esztert, amint a sötétkék fűben megvillog a lába fehérsége, haja kibomolva repdes körülötte, valami dallamot dúdolván fürdik a harmatban, a holdfényben, mint a *Szentiván-éji álom* tünderei. Vagy az angyalok testvérét: Adriát, aki maga a zengő, eleven költészet. Gárdonyi soha sincs úgy megindulva, mint mikor ártatlan szép leányokat ír le. De valamennyi közt Emőke a legcsodásabb, mégis legigazabb kép; nemcsak a magyar, hanem a világirodalomnak is egyik legköltőibb alakja. Benne van a Peterdi Ilonka sóvárgó hallgatagsága, benne a Rozgonyi Piroska halálos elszánása, az a magyar „azt akarom”, amely hőssé tudja tenni ezeket a törékeny embervirágokat. Egyszerűbb eszközökkel, mint Gárdonyi, alig teremtettek tökéletesebb és szebb alakot Emőkénél, aki meg tud halni egy szó nélkül királyi szerelméért. Talán a Herczeg Ferenc Hermájának is ő volt a mintája. Ő az, akiről szól a regény vezérgondolata: „Az embernek csak az arcát lehet ismerni, s az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan.” Az angolok büszkéek a Shakespeare Juliájára, a németek a Goethe Gretchenére, az olaszok a Dante Beatricejére; mi büszkéek lehetünk a Gárdonyi Emőkéjére, még az Arany János leányalakjai mellett is.

A láthatatlan ember két fiatal szerelmese ismétlődő motivuma a Gárdonyi történeti regényeinek. Emőkének édes testvére a liliomként elhervadó fehér Margit s az eleven, piros, fekete-szemű Éva; Zétának a sorsát pedig új viszonyok közt, új mozzanatokkal Jancsi fráter és Bornemissza Gergely éli át. Az idő, amelyben gyökereznek, más-más tónust ad ezeknek a

testvér fiataloknak; Zéta és Emőke a népvándorlás szilaj korszakához mérten vadabb és szenvedélyesebb, mint a vallásos rajongás két középkori áldozata: Margit és Jancsi fráter; Bornemissza Gergely és Czeczey Éva pedig egy háborúval fekvő, harccal ébredő világnak ügyes, egészséges, józan és katonás típusa. Érdekes, hogy mind a három pár közül mindig a fiú a szegényebb s a leány az úri, akiért az alacsony sorsú férfinak emelkednie kell; Zéta rabszolga a történet elején, szabad görög a végén; Jancsi kertészfiúból imádságszerző baráttá komolyodik; Bornemissza pedig parasztfiúból lesz várkapitánnyá. Baj ez a sablonosnak tetsző mesefonás? Attól függ minden: milyen művészettel ismétlődnek a „leit-motivumok”. Raffael Madonna-képein örökké visszatér Mária és a kis Jézus alakja, de hányféle körben, hányféle színben, hányféle változatban! Gárdonyinál sem lehet szó egyhangúságról; ha mesefonása nem mindig eleven is: emberei érdekesek. S azután, mi az élet tulajdonképpen? A hím örök vágyása és küzdelme a nőért. Gárdonyinál ez a vezérmotívum.

Gárdonyi emberi és írói élete: lassú, de nagyszerű emelkedés. Falusi tanítóból független magaurává lesz, vidéki ujságíróból Magyarország egyik első regényírójává. Éppen olyan haszontalanságokon kezd, mint Herczeg Ferenc s éppen olyan komoly művészetté emelkedik nála a forma és az emberi lélek belső rajza, mint Herczegnél. Mintha nemes versenyt futnának ők ketten; még munkásságuk kanyargós folyója is párhuzamosan ömlik a történeti regények földközi tengerébe. Herczeg a maga csillogó értelmiségét az emberi sorsok meglepő bonyolításába viszi be fejedelmi hatalommal; Gárdonyi inkább a szívét és a szavát adja oda kedves hőseinek. Herczeg romantikus, nála a történet érdekessége, a jellemek és szavak ragyogása a fő; Gárdonyi naturalista, aki szereti az emberét minden állati gyarlóságával s minden isteni fellángolásával; ha bölcsejétől sírjáig híven elkísért valakit: nyugodtan tesz pontot egyszerű története végére. Herczeg az embernek, ennek a nemes növénynek a virágát bámulja; Gárdonyi inkább a gyökerét keresi. Herczeget izgatja a társadalom felső emeletén mozgó, színes hazugságokkal bélelt „úri” népek nemessége és gyalázatossága; Gárdonyi a földszintet szereti, sőt nem is a várost, hanem a falut és a mezőt. Ha Herczegnek a gavallér, a katona a legsajátosabb hőse, Gárdonyinak minden bizonnyal a magyar paraszt. Herczeg gúnyol és nem lelkesedik; ítél, de menteget is; Gárdonyi megindulással mutogatja meg az emberállat sebeit, nem ítél el senkit, csak édes vagy keserű humorral tekint át gyarlóságainkon. Herczeg objectiv sokszor a kegyetlenségig; Gárdonyi szíve nem egyszer átlüktet a fakó sorokon, az embert tudja sajnálni és szeretni egy maga nevében elejtett szó nélkül is. Herczeg bámulatba ejt bennünket, Gárdonyi meghat; mert Herczeg eszünkre, Gárdonyi szívünkre apellál. Herczeg fest a szavakkal és fénybe borít, Gárdonyi művészi reliefet ad betűivel, alakjai és gondolatai szoborszerűek. Herczeg átfogó elme, aki gondolatáramlatokat hömpölyget alakjaival; Gárdonyi aprólékosan részletező, Arany Jánosiasan megfigyelő. Herczeg szétbont és összerak, Gárdonyi művészete szintetikus. Herczeg föl tudja áldozni alakjait a maga írói egyéniségéért, de Gárdonyi emberei mindig hívek magukhoz. Talán történeti regényükben a legnagyobbak mindaketten.

Kemény Zsigmond regényköltészete olyan, mint egy tragikus, viharos éjszaka; a rejtelmes sötét mélyét villámok hasítják be, távoli erdők zúgásába asszonyi jajszó siráma vegyül; hegyek rázkódnak, folyamok kicsapnak, városok dőlnek és emberöltők sorsát hajlítja jobbra vagy balra egy láthatatlan hatalom. Kemény a tragikum költője. Jókainál csaknem örök a tavasz és aranyos a nyár, keleti pompában nyílnak a virágok, a folyók tüköre zavartalan kék, a mennybolton fehérselyem felhőfátyolok; tündéri ligetekben az Azrák törzséből kelt ifjú szerelmesek nyáréji álma tart; nagyszerű szívek, nagyszerű tettek, emberfölötti emberek világa ez. Jókai költészete: a legnemesebb meseköltészet. Herczeg Ferencet sima parketteken vezeti muzsája: Horkayné asszony; márványpaloták és zárkózott emberi bűnök ajtaját nyitja meg előtte; az emberek urak kívül, de sokszor állatok belől; a gúny finom ostora szaporán csattog kitündöklő asszonyi vállakon is; itt élnek még a becsület bolondjai, akik fölteszik egy kártyára

az életüket is, csak úgy, mint az aranyukat. Herczeg: a gáláns világ regényírója. Gárdonyinál az élet: élet és semmi más; szomorú, fakó, kisszerű és mégis titkokkal teljes. A fantáziának itt alig jut szerep, engedelmes inasa a mindenható valóságnak. De a szavak úgy hullámszerűen, a sorsok úgy köttetnek és oldatnak, hogy elvész előlünk a költészet és valóság határvető mesgyéje: nem regényt olvasunk, hanem életet látunk. Sokszor sívár és fárasztó a kép, sokszor kacagtató; de mindig magunkért fázunk és kacagunk. Gárdonyi nem igen vett az előzőitől semmit, aminek ma látjuk: azzá maga teremtette magát s ez nem kis érdem. Igaz és hű, sokszor egyenetlen, mint az élet; de magyar, mint Arany Jánoson kívül talán senki más.

VAJDA JÁNOS

Az őstermészet emberét egy ideig rejt a mély vadon, az iharos. Megtanulja nyelvét, érti a zúgó fák orgonáját: természetességet, őszinteséget örököl át tőle. Egyszer leszáll a városba, az áltatások, hazugságok zagyva táborszállásába és hangtalansága belebetegszik a lármába, igazsága beleütközik a hamisságba, ő, az egyedülálló, kintszorul a tömegbe verődők körén, romantikus szíve hasztalan töri magát az élet köfalán, szabadulás nincs, legfeljebb visszafutás a váli erdőbe vagy a bikoli fák alá. Kész a tragédia. Vajda János csaknem az athéni Timon szerepét játsza el, tragikomikusabb formában. Sokszor még szavait is átveszi; úgy ront neki ő is a legsűrűbb magánynak, mint a csaholó ebek elől menekülő állat. „Erdőbe megy Timon, ott jobb barátja a barátlan vad, mint itt felebarátja.” Vajda János sem igen nézte többnek az embereket, mint Shakespeare kegyetlen hőse: nyájas ölknek, szende farkasoknak, szerencse bohócainak, tálhiveknek, nyárlegyeknek, bókoló gazoknak, páráknak, percmutatóknak. A pesszimizmus fekete zászlója kibomlik, kezébe ragadja egy oroszlánfejű, ziláltarcú ember és lobogtatja végig szerelmen, halálon, végtelenségen.

Vajdát a forradalom zivatara dobja be a kövek és emberek városába. Új elemében egy ideig jól érzi magát, harcol és lázít, mint vezércsillaga: Petőfi. De mikor elhallgat a háborúk orgonája, megdöbbenve tekint szét az embereken és a romokon. Valami nagyszerűbb véget várt a szabadságharc Istenétől. A piros arcok és a piros remények 1849 után nagyon kifakultak. Vajda egy szomorú nagy házban találja magát, ahol szunnyadozó emberek egy felséges halottat, egy országot virrasztanak. A halott csodamódra, mint egy új Lázár, feltámad koporsójából, az aluva virrasztók új élet keresztelőjébe játszák át a halotti tort, az élet megindul. Nagy a láрма, nő a vásári zaj, árverezik a hitet, a becsületet és a hazát. Vajda úgy érzi magát ebben a rettenetes hétköznapi környezetben, mint egy szabad világból ide számkivetett király. Beszélne a zajongók nyelvén, de nem értik, mert nála nagyon is mélyről jönnek a szavak. Lassanként kitérőstalanodik a világból s magános bánatjának gunyaszt őserdejében, mint a kihalófélben levő nemes vad utolsó sarjadéka. Az Aranyék, a Petőfiék tavaszi, szabad levegőjű, kék mennyboltozatú költészete bezáródott! Vajda már a modern élet zürzavarát és meghasonlásait tördeli komor formáiba. Vele új útra kanyarodik a hagyományos nemzeti költészet; veszt par excellence népies magyarságából, de bővül hangban és mélyül gondolatokban. Vajda már nem koreszméknak és nemzeti irányzatoknak a zászlóvivője, hanem *az embernek*, ennek a szomorúan eleven *Ding an sich*-nek a költője. Szétszedi lelkét apró darabokra s úgy mutatja meg nemzetének. Szemérmes volt ez a lélek, mint az Aranyé, de büszkébb és zordonabb, mint az Aranyé. Az érvényesülés gátja, a biztos fellépés megölője, az akarat fundamentumának megbontása, kis bajok megőriásítása: született tőle törvényes gyermekül. Szemérem és érzékenység annyi, mint kettős boldogtalanság. Különösen, ha az embernek van álma, vágya dicsőségre, mint volt Vajdának. Mit tegyen az ilyen lélek? Magába zárkózik és a mindennapi élet pici törvényeinek a megszegésével groteszkké válik. Vajda szerette a ligetet, de csak akkor, ha nem látott benne embereket; elkeseéri halálra, hogy valaki az utcán éppen tőle kér tüzet. Szeretne szeretni, de félénk, esetlen, nem merő; hiába önti ki a lelkét perzselő szavakban, ha nincs bátorsága megfogni egy nagyon közönséges nő kezét. Ez komikus volna, ha bent a lélekben nagy történetek nem viharzanának.

Vajda olyasmit árul el, hogy nem használta fel fiatalságát, nem szeretett a szerelem nyarában. A szegénynek nincsen ifjúsága. Őszre hajló szíve most kettős tűzzel ég a mulasztás vádjában és a vágyódás kielégíthetetlenségében. A végzet szomorúan megtréfálja a szerelemmel is; ő, aki gyermeki tiszta szívvel emelte volna a nőt imádásának oltárára, utána esik egy könnyű életű lánynak s azt sem éri el; kiszorul a legutolsó utcájára Szerelem városának. Fehér gyolcsban, záporos, saras mocsarat kell járnia, úgy, hogy tisztán maradjon és át is láboljon az

ingoványon. Keserűség, lázongás, pesszimizmus zajong ezen az úton végig. Vajdában nagy érzékiség lángol minden tisztasága mellett; olthatatlan lobogással omlik ki szívéből a szerelem, ez a forró láva, amely csak égeti, elégeti, meg nem nyugtatja. Vergődés, jajgatás az egész szerelmi költészete. Sokszor alig tud véget vetni az ajkára toluló panaszáradatnak; a vers háromszor elől kezdődik, hosszú; de az öröm rövid, a bánat végtelen. Kigyulladt s eléggő erdőhöz hasonlítja szívét; szikrafényes füst, ború, ezer sikoltás, jaj - ez az ő költészete. Az fáj neki, hogy a nő szépsége, bája elmulik, mint az álom. Mindennek marad nyoma, csak maga ez a halhatatlan egyetemben mindent felérő áldozat hal meg örökre. Shakespeare felsóhajtása ez, aki szonettjeiben egy szép, gyermektelen nő sorsán szánakozik: nem örzi meg magát szebb másolatokban! Vajda annyira el van foglalva magával, hogy kedvesének a képét sehogy sem tudnánk összerakni a Gina-ciklusból; Petőfi mennyi apró, jellemző vonást jegyez fel nemcsak feleségéről, hanem Mednyánszky Bertáról és Csapó Etelkéről is. Vajda magába rogyva mormog; egy végtelen monológban panaszolva fájdalma társtalanságát. Míg ő lángol, sirat, koronáz s az örökkévalóság kapuit döngeti fejével, addig a kedvesét előleli előre más, egy ügyes majom. Milyen naiv s milyen szánnivaló panaszok. A nem gyakorlati életre született ember sirámai.

Vajdának nem sikerült az élete, azért hánytorgatja nagyon a halál. Vajjon mi lesz velünk a sír után? Hamlet nem görgeti jobban fejét ezen a fekete sziklán, mint Vajda János. Ha meghalunk egészen a halálban: rettenetes születni; ha nem halunk meg egészen: még rettenetesebb. Ilyen ez a sorssal örökké perlekedő ember, semmi nem jó neki. Születni itt a földön oly nagy vétek, miért mindennek halni kell. A levegőben szálló fekete hollók szárnyaverésének lehallatszó üteme is: halál, halál. De tudni azt, hogy meghalunk s mégis végigküzdeni az életet: ez nagy, ez fenséges! Mindenki hős, aki a halál gondolatát agyában viseli. Ime, hova jut a pesszimista Vajda; egyszer féreg, máskor herosz neki az ember. Jobb mégis elenyészünk; ha a mulandóság lehangol, az öröklét, amely egy volna az örök fájdalommal, kétségbeejtene. Bűn a teremtés, átok a lét, becsületes csak a halál.

A bölcsészetnek, jórészt a költészetnek is, a halál az ősanja. Vajda János is a halál gondolatán építi fel bölcselő költészetét. Metafizikába téved, máshova az ő útján nem is juthatni. Az döbbenti meg a természetben, hogy látszólag elvesznek a formák is; csillag kihül, rózsza elhervad, szépség elillan, ember meghal - mi marad hát meg igazán? Rájön, hogy mindenben minden él, csak elváltozik. A dolgok külső formája alatt lüktet valami örök hatalom, az egy Ismeretlenből szakadt rész, s ez foglaló a további életre. Az idő nem mulik, minden áll fenséges maradásban, csak mi megyünk, emberek. A rész változik, a mind örök. De az öröklét gondolata megint megdöbbenti. Mi fáj bennünk? Az élet. Ha örökké élünk: örökké fájunk; s ez a rettenetes. Megolvaszt-e hát mindent az örökkétartó idő kohója, vagy nem? A tudományhoz kell menekülni. De a tudomány is világtalan koldus, aki kéregetni jár a sirokhoz - s nem kap feleletet. Egy az, ami kétségbeejtően bizonyos: hogy vagyok, leszek, nem létezővé nem válhatok. A tudás eljut a legvégső fokig, csak hogy onnan vissza nem térhet; vagy a semmiségbe zuhan, vagy leereszkedik a mélybe a vakhit segítségével. Hiszünk vagy elveszünk - ez a Vajda ámene. El van hibázva a világ; tehetetlen, véges minden gondolat. Magunknak kell egy istent teremtenünk s hinni benne buzgón, vakon, esztelen; mert a teremtésben nincs irgalom.

Vajda igazán úgy áll az ember előtt, mint egy testetlen óriás fej. Óriás, bús fej. Mintha sokszor kiszakadt volna a földi kapcsokból s nagy magasságból tekintene végig és szomorogna a lent valókon. Madáchon kívül nincs magyar költő, aki mélyebbre bocsátotta volna lelkét a halálos nagy kérdések oceánjába, mint Vajda. Ez a szomorú, nagy dicsőség bezárkózó jelleméből sugárzott reá. Agyveleje, képzelete csakugyan örök munkában áll; mint egy tündéri színház játszik magának s magáért, a reszkető ajak csak eldadogja, amit bent látott. Vajda képzelete hatalmas, bizarr, fájó és fárasztó; ha színt adunk neki: fekete és skarlátpiros; ha alakban idézzük: egy égboltot verő óriás, aki a Montblankon, a Kordillerák haván jár, üstökő-

söket hajszol, vigyázza a világegyetem közepén trónoló Napistent; sokszor halálkaszát ragad kezébe és véres rendet vág az embervetésben. Ha hangot tudnánk adni ennek a képzeletnek, morogna, dübörögne, mint a mennydörgés és csattogna sokszor, mint a lecsapó villám. Népdalok könnyed formájával, szelíd és melancholikus dallamával indulnak meg a Sirámok; s az utolsó Vajda-költemények villanások, égzengések, morajok, melyek a csillagok közt vesznek el. Előre tört, fölfelé ment mindvégig; s mentől magasabban állt, annál siralmasabb kicsinységnek látta az embert, a földet és rajta hazáját. Hazafias költeményeinek két hangja innen szól: szomorú elborulással és kacagó fájással, gúnyos szeretettel.

Büszkén vallja, hogy csak a saját lelkéből merített. Fantáziáját a szerelem gyújtja fel s a nagy természet táplálja képekkel. A csillagokat, mint dübörgő világtesteket, Vajda hozta le Goethe után a költészetbe. Az egyedülvalóság óriás szimbolumait szereti legjobban; a ketrecbe zárt, keringő oroszlán; az égbolt lobogó gyásza; az üstökös, melynek pályája végtelen; az örök-havas Montblank, a Kordillerák, a Szaharában ködös távolból fölrémlő piramis, a világegyetem közepén álló Nap - ezek a Vajda lelkével legrokonabb hatalmak, ezeket idézi. Heine *Götterdämmerung*-jának, *Ratcliff*-jának bizzar pompája háromszorozva ragyog fel nála egy álom leírásában (*Alfréd regénye*); sokszor pedig Hugo Victorral versenyez borzalmasságban. Ettől a két költőtől tanult valamit, talán színvegyítést; de kölcsönért nem járt senkihez.

Vajda örök harcban állt a formával. Szereti a hosszú, komor és döngő szavakat; ezek az atléták nem férnek szűk ruhájukban, szétszakad rajtuk a ritmus. A belsőt sohasem áldozza fel a külsőért, azért sokszor formátlan, száraz, siketül dallamtalan, prózai. Gondolatai, mint neki-búsult mének, sokszor kiszaladnak a formából, a rímek sorompóját átugorják, szomorú hajrában rohannak végig sorokon. Zenéje tördelt, tompa zene; minden húr mélyre van hangolva, sokáig zengenek. De a szavak gránitkövekként döngetik ki a gondolatokat. Vajda nyelve drámai, majd mindig szenvedélyes, magával vitázó, hatalmas magánbeszéd sorozata. A magyar nyelv különben sem sima nyelv; öblös, dörömbölő, sokszor trombitaszavú. Még korántsem érte el legmagasabb fejlettségét. Forrong és dadog, mindig nagyot és hangosat akarva. Sajátságos, hogy költői irodalmunknak legremekebb termékei mind darabos, zordnyelvűek, Balassától Vajda Jánosig. A mi nyelvünk inkább harangozik, mint cseng; Csokonai és Petőfi hangolják néha kellemre, dallamosabb lágyságra. Vörösmarty szava orgonaszó, Arany János kovácsolt nyelve nehéz zenéjű, Katonánál pedig felrobbannak a szavak. Vajda hatalmas hangokat üt meg koronként; nehezen sikerül neki, amit akar, de a *Borongás*-ban, *Sodomá*-ban, a *Tünnemények*-ben gondolat és érzés ritka harmóniában ölelkezik dallamos formával. *Alfréd regénye*-ben pedig rakétázik a nyelve, tobzódó képeknek színes ködében.

Mi a költők érdeme az emberi boldogabbulás szempontjából? Hajtanak-e pozitív hasznát a dalok? Költők a világot előbbre nem viszik, bizonyos; de zsoltároskönyvei ők a nemzetnek; a népek gyülekezete hozzájuk menekül vigasztalásért, megújulásért fáradt és nyugodt óráiban. Eleven kiáltásai ők az emberiségnek; későbbi századok dalaiból tudják: mi fájt az elmúltaknak, mi lelkesítette, rettentette és nyugtatta meg őket. Azonkívül a nemzetek nyelvének leghatalmasabb építői. Vajda több volt, mint magyar ember; ő az ember volt. Szinte átölelte gondolatában az egész világegyetemet s minden élő jajszavát sírta a nagy sötét Szfinksz, a halál előtt. A szerelemnek és a halálnak, e két örök lírai témának volt ő komor, lázasszavú dalosa. Lábával a magyar humuszban gyökerezett, de sóvár szeme átnézett a nemzeteken, egy közös vezércsillagot keresve. Átvergődte mint ember, mint magyar, az élet minden komikus és tragikus felvonását; a társtalanság komor dicsőségében nagyobbak érezte magát kortársainál; s mint egy új Lóth, várta magára az ég szakadását, felemelt fővel, üres kézzel, hadd lássák a gazok, hogy hal meg egy igaz. Kedélytelensége elszomorít, örök békétlenségétől megfájul a lelkünk, de végül minden ellenmondást kibékít a nagy keresztyéni szóval: Hinnünk kell, mert másképpen elveszünk.

KISS JÓZSEF

A zsidó faj tragikus sorsában van valami zord, őszövétségi szépség: a végzettől vert, sajtoló silány ember sarkat vet a hatalmaknak s imádja Jehovát, az egyetlent, még a halál pítvarában is. Ezt az őskulturájú népet szétszórta egy átok; Jeruzsáleme megdőlt, Messiását keresztre feszítette, ezért olyanná lett, mint a porszem, mely kóbor szelek szárnyán hanyódik. A leghazátimádóbb fajból hazátlan számkiűzött lett; s bár pusztítják, irtják testben és lélekben: ki nem irthatják, úgy látszik, soha; mintha a rettenetes Jehovának palástja fedezné még szét-daraboltságában is ezt a lihegve törtető Ahasvert, ezt az örök bolygót; aki nyughatatlanságot és lázongást visz magával nyomorúságán és szellemén kívül. Van-e szerencsésebb talaj költők támadására, mint a zsidóság szertehullámzó rengetege? Legmegrázóbb tragédiákat ennek a fajnak a lelkéből lehetne várni; de szellemének zászlócai, költői: elégiákba sírják szomorúságukat, vagy cinikus kacagással nevetik ki önmagukat, sokszor olyan megdöbbenően, mint a Lear bolondja. A tragédiát ez a nép nem írja már, csak játsza, csak éli. Mindenütt szemben áll mindenkivel s ez a feszült őrségenállás merővé, gyilkossá edzette idegzetét, mint a nemei oroszánét. Kegyetlen szívóssággal veti magát Európa testére és vérén hízalódik; a föld Izraelnek ontja aranyait ma is. Mintha az eljátszott jövődőt akarná kicsikarni a Végzet kezéből: mindig a jogtalanokkal ordít, de mindig az uralmon levőkkel tart. Lelkiismerete az önzés nagyszerűségébe aludt át. Ma is Jehova az összetartó lánc, ma is Izrael az Úr kiválasztott, bár megostorozott népe. Szinte-szinte igaza van Kidd Benjáminnak, mikor a vallást, egy faj hitét, a legelső társadalmi mozgató erők sorába viszi. Legalább a zsidóság sorsát döntő példának idézheti rá.

A német költészetnek három híres mostohája: Börne, Heine, Beck Károly, mind lázadó, mind forradalmár volt; s a viszonyok hatalma alatt mégis mindahárom megtagadta ősi hitét, hogy azután fajának is kitagadottja legyen. A magyar költészetnek Kiss József az első zsidója (a bolondos Hugó Károlyt nem számítjuk); az ő küzdelmét rokonszenvessé teszi az, hogy megmaradt hite mellett, mégis áttört magyarrá; bár így is, mint egy bevándorolt barbár, kétszeres jajjal eszi kenyerét a katolikus magyar államban. Ő is nyugalanságot hozott a kiegyezéssel csöndbe verődött magyar írói életbe; s ha a komor Vajda János és a bohém Reviczky Gyula nincs, most egyedül Kiss József nevéhez fűződne az új magyar lírai költészet kezdete. Arany Jánosék szerették a szabad természetet; muzsájuk mintha pusztátlakó volna s úgy rándulna be vasárnaponként a füstös, komor, zajos városba, ahol soha nem érzi magát igazán otthon. Kiss Józsefeket a város formálta, tördelte; a milieu minden szerelműkhöz, minden bánatukhoz, minden vágyódásukhoz: a város. Kiss Józsefet nem az erdei madárfütty rengeti édes andalgásba, hanem egy sápadt varróleány gépjének a zakatolása; neki nem kell a délibábos Hortobágyra mennie, hogy elérhetetlen illúziókat kergessen: elég egy forró bálterem fűszeres levegője; nem a romolhatatlan természet veri lelkét dalra, hanem a romlott város utcai robaja, kápráztatón hullámzó tömegárja. Költészetének alig van mezei levegője; a márciusi ég csak az emeleti szoba ablakán nevet be hozzá; a szerelembe hajtó rengeteget is kocsin járja Noemival; gyárak bögése, büntanyákról kisírámló zongoraszó vegyül a meghitt családi fészek gyermekzsivájába; apró, néma tragédiákat játszik itt az élet, az érzelmeknek nincs kothurnusa, a szavak inkább befelé hangzanak, sok a gondolattakaró sóhajlás, kevés a tréfa, kesernyés a jókedv, minden az elégia alkonyatias félgyászában merül fel a lélek taván; s a dal üteme is olyan különös, olyan tördelt, meg-megszakadó, mintha egy meggyötört lélek ritmusba verődő panasza volna. Kiss József bánata sajátságos keveréke a zsidó faj magagyászolásának és a magyarság keleties borongásának; ez a kereszteződés adja meg költészetének a különös szint és ízt. A nyelv és a ritmus magyar; a szavak közt rezgő fény mintha a Ganges partjairól vetődne be rá.

Mélyen emberi fájdalmak sírnak ki a Kiss József szabados soraiból. Hiába koszorúzták költővé az istenek: nincs igazi népe, nincs édes hazája; híre, dicsősége csak a vándor bohócé, akit megtapsolnak, midőn ponyvát terít és bukfencet hány dologtalan népnek olcsó mulatságul. Pedig szereti ezt a magyar földet, mint talaját a fa, hol elhullt virága. Irígyli azokat, akik távol a hazától, az édes hitetések ködén keresztül százszorta szebbnek látják a valóságot; de idehaza túrni a rögöt, túrni méltatlan ezer mellőzést s szeretni mégis, amely nem szeret, a hazát: itthon sokkal nehezebb! Az ár ellen hasztalan küzdeni; meg-megújul a régi vád: hogy vért iszik a zsidó, keresztyén szűzek véré. Odesszában a huszadik század új máglyákat gyújt az Isten dicsőségére: zsidó testekből; a cár katonája zsidó vérrel locsolja Asztaróth és Belial oltárát. Az ember: bestia. A csatakész Jehova mégis aluszik tán, mert táblákba vésett törvényét nem állja. Rettenetes az ébrenlét, azért: álmodozunk; hiszen minden szép csak illuzió. Az Arany János gondolata ez: minden hazugság földön, ami szép. Hazudd a szerelmet, leány, a szép hazugság olyan jól esik; hazudj öszülő képünkre fiataltságot, te festő; maradjon meg az igazság mesének, csak hazudva szép és tűrhető az élet. Boldogok, akik sokáig és szépet álmodnak. Jeligéül is a Madách Plátójának híres sorát veszi: „Még a borsón is szépet álmodom.” Feledni! - ez a titkok titka; s feledni magunkat: ez a legnagyobb boldogság. Az álmok és a mámorok az élet hajnalai. De azért mégis vár valamit az élettől magától; talán azt a kis független nyugalmat, amelyet Arany János hasztalan esengett; talán több jó szót, talán aranyat. Egész élete csak készülődés valami jobb felé, mígnem ismeretlen partok délibábján egyszer kiköt. Muzsája Sherezáde, a mesék és éjek asszonya, akinek Beludzsisztán gyöngyeit fűzte nyakába és Shirász rózsáit a fürtei közé. Bódító virágokból megköti koszorúját, száműzött királynál büszkébben dobja oda a közönségnek - s azután meghal. Meghalt költőnek lenni jó dolog! Ráragad csillagot, napot; a hír szivárványhídján viszi útja, és senki sem versenyez vele többé.

Ennek a lírának sóvárgás az alaphangja; ezt szövi körül a szerelmi boldogságnak egy-két piros virágával, a kétségbeesés fekete gyászával, az önirónia, a cinizmus fakó kegyetlenségével. Úgy érezzük a Kiss József verseiből, hogy ez a sok hibával, kellemetlenséggel teljes ember lelkének szombatnapjain leveti mintegy az élet nyomorult ruháját, bűnbánatot tart és megkeresi magában a jót. A csatározásokban fáradt kéz halk ütemű dalokat ver, az élet szitkozódásaiban kimerült ajak most szép, lágy szavakat suttog. Verlaine napokig tartó dorbézolásait sokszor reggeli gyónással próbálta lemosni; ilyen formán tesz Kiss József is. Szíve annyira megárad a magára találás óráiban, hogy még a halott betűkben is benne piheg a fájás édesége, amelyre nyugalom ideje szokott következni. Maga mondja, hogy a költészet az ő magasztos temploma, más templomot keveset is járt. Ilyenkor „veri zöngé kobzán az áhítat húrjait lágyan.” Érzéseit nem igen öltözteti képek ragyogó ruhájába, de mégis sajátos fénye van az ő szavainak; mintha a vér melegsége ömlött volna át beléjük. Nem a fantázia tüze ad nekik ragyogást, hanem a megindulás őszintesége. Lelkébe lábujjhegyen vonul be a béke a harcok után. Ez a finomság áttetsző aranyos fátyolként lebeg legszebb költeményei fölött. Az álmodozás csöndje és elmosódó félhomálya: őszi délutánok melancholiáját lopja be lelkünkbe. Mintha valami mesebeli szöveget szőne dalaiban, mintha a persa leányokhoz hasonlóan: álmaikat szövögetné a szavak szép szőnyegébe - még felbukkanó képei is ide mutatnak: a gondolatok hálóját fonogatva mereng, a gondolat szövőszékén sző, aléltan fon a gond guzsalyán. Érdekes, hogy a legsubjectivebb hangú dalában is egyszer csak szétlebben halkan a hátulsó függöny s valami festői, vagy az életből kielevenülő igaz kép mosolyog, komorodik reánk. *Egy ref. lelkész emlékezete* című csodálatosan üde költeménye egy hír nyomán fonódik; a gyermekkori emlékekből közben egész jelenetek játszódnak le a vezér-érzelem fonalán; mintegy epikai virágokat ültet, nőtet a líra kertjében. A *Nápolyi emlék* háttéréből, mint egy Madáchi kép: római pompával emelkedik ki egy fiatal halott temetési menete; s úgy köszönti rá chianti borát a költő, mint Madách Luciferje a pestises halottra a romló Róma virágos csarnokában. A *Tűzek* epikai háttére kettős: egyik a rőzseláng fényénél sütkérező kis fiú és kis

leány *gènre*-alakja; másik az új Marseillaise hangjainál bálványokat romboló, szociális forradalom tragikus képe. Arany János lírai művészetéhez hasonlít ez; neki is sok dala epikai képpé szinesedik.

Kiss József úgynevezett balladáival verekedte ki a hírt magának; mi egész költészetének legcsináltabb és legavulandóbb részét látjuk bennök, egy-kettő kivételével. Ezek a zsidóéletből festett tulipiros versek pompásan csengenek-bonganak, de nagyon is fog rajtuk a mű-festék, vásáriasan pántlikás-lobogós minden alakjuk; olyan népieskedni akaró, olyan bokorugrós szoknyájú történetek ezek, mint a színpadi falusi népet játszó régi színészek. Untalanul kirí a festék és a mastix alól a robotra népieskedő „aktor”; nem a lelke, csak a ruhája ez Kiss József művészetének. Arany János csillaga vakíthatta el, meg a székely balladák naiv üdesége, csak hogy az ő költői fogata kissé balösvényre vágott. Hiába a rab asszony suhogó selyemje, talpig feketéje, rubinttal, gyémánttal kirakott gyilkos kis kése: nemes Nagy Zsuzsanna csak színésznő, aki néptragédiát játszik a Csepregiek modorában; megtapsoljuk: elég jól alakított, pathosszal sírt és szordinót tett hangjára, mikor szerelemről suttogott. Hiába a szegény Árje jó szíve, nyikorgó talyigája, hiába a magyarosan pendülő sorok: a tragikum gyásza nem komorodik ki a péntekesti három gyertya világa mögül. Kerekes Katica kényes históriája: rímes krónika, falubeli hír, nagyon is tendenciózus kizöngéssel; szinte a költészet van benne vezeklőre állítva. Szomor Dani is „linglobogós inget, gatyát” visel, mint a mű-népszínművek baritonistája; van benne valami magyar konokság, de története ponyvaregény. Roboz Ágnes a Gyulai Pál Pókainéjának változata; egy kissé gyanús a hősnő nemessége: a vers elején úgy indul Bátorhoz, mintha női becsületét is kész volna feláldozni két fiáért s a végén mégis beleőrül a dologba. Legtöbbet ér díszmagyar ruhája. A Sulyom Peti boszorkányos hegedűjében ott van az Arany János *Ünnepontók*-beli sátánjának a bűvölő hatalma; a hamelni varázsló módjára muzsikálja vesztőkbe a leányokat. A zene hatalma a nőkre: egyszerű, népies nóta példázatában. A Kincses Lázár Eszti leánya mintha a székely Varga Ilonának volna késő zsidó rokona; itt már lankad a balladai húr, fakó a nyelv és tompa a szavak zenéje. A vén Bordács beleőrül a harangzúgásba, mert ez a harang siratta el Tiszába veszett leányát; különösnek különös, de még költői igazság sincs benne. *Gedővár asszonya* pedig ódon ritterdráma magyar tizenkettős versekben. A szép Batóné milyen színpadiasan beszél „aranyos, ezüstös, selyem viganójában”! A sablon rikító férce mindenütt szembántóan húzódik végig a mese és a dictio avatag szövetén. Csak a Simon Judit történetében van valami ős héber, kegyetlen szépség: a becsület törvényének életem-halálom, még az anyai szerelmen is átgázoló hatalma.

Az epikus Kiss József a kicsikben nagy. Az interieur-ök megfestéséhez alig ért nála jobban valaki. Ahova belophatja a maga lelkének csöndes melancholiáját: ott minden sikerül neki. Ezért mégis csak lírikus ő igazában. Az Ágota kisasszony kedves-bús történetén az őszi délutánoknak az a fájdalmas bája reszket végig, amely nemes zománca Kiss József legtöbb dalának. „Reszket a dér sárguló haraszton...” olyan hangokat üt meg az olvasó lelkében, amelyek valami régi emlékét zengik vissza; s tudjuk, hogy a ráemlékeztetésben rejlik a költői hatás legnagyobb, elhitető ereje. Interieur a varrógépről mondott mese is; a nyelv, a hang szinte a mindennapiságig pongyola, cicomátlan, tele van a varróművészet francia szavaival, asszonyi gesztusokkal és lányos felületességgel, csak azért, hogy ebből a szürke milieuből annál harmonikusabban emelkedjék ki a szegény Teréz szürke, de megsiratni való alakja. Kiss József asszonyai általában igen érzékiek, nagyon szeretkezők, sok köztük a bűnös szerelmes, a bukott leány, még a perditá sem hiányzik; Terézben mintha csak egygyéolvasztott volna minden női gyöngédséget, önfeláldozó lemondást, életenergiát a becsületesség csatájában, minden tisztaságot a nyomorúságok szennye között. Kiss József annyira a maga korának embere, költője, hogy csak a körülte mozgó alakokról vett rajzai sikerülnek igazán; a múltak kriptáját nem tudja kinyitni soha s szerencséjére nem lesz „halottrabló”, ahogy Petőfi nevezte az elmúlt idők mumiáival bajmólódó költőket. A *Mécsvilág* rokokó szabású nagyasszonya is

csak a tegnapé még; kimaradt a korából, amely elrohant mellette s egy másik világba idegenült át; de szobája még a régi öreg bútoros, aranykeretben parókás dámák pózolnak, Watteau világa szőnyegen, falon; palizander a szuszék, rózsafa a párkány, bizanci koronás a szűz Mária képe, akinek örök mécses pislog az éjszakában. Milyen gügyögő az egész vers elmondása, milyen öregesen csöndesek a szavak, mintha a költő is együtt emelné ágyába cselédeivel a nagyasszonyt. És milyen eleven a záró kép: az öreg vak Iván, aki álomba szokta mesélni a nagyasszonyt, ott ül egy kicsi széken, szemben a Mária-képpel; foly, foly az édes beszéd ajkairól, mese-erdőbe, virágos vadonba durúzsolta már az asszonya lelkét, mikor egyszer csak valami neszt hall: nem lát semmit, de *megérzi*, hogy egy huncut egér szürcsölgeti az olajat a szűz Mária mécseséből. Elképed az öreg: „Nagyasszony! Dézsmálja az egér a szent olajat!” De az aluvó aluszik, a szent szűz pedig mosolyogva néz le kéklő magasból a tolvaj egérre. Mintha csak az időből lassan kikopó költő ülne ott az öreg Iván alakjában s mondogatná álomba ringató meséit az ő nagyasszonyának, akinek a nevét nem tudjuk. Így ütődik által epikai képein is subjectiv megindultsága s ez ad költészetének sajátos varázst.

Ez a kis keserű ember a témák és gondolatok szabadságával jóleső tavaszi vihart bocsátott elernyedő lírai költészetünkre. Keleties szépségű virágokat hozott a mi keletről szakadt fajunknak, de a magyarság ősi úrhatnámcsága csak a zsidót látta a költőben s Kiss József panasa nem mindig papírra költött panasz. Pedig ez a föld csodálatosan áttörte magához, még magyar bűneit is remekül vérebe oltotta. Szavajárása alföldies; nem egy versében Arany Jánosias tiszasággal zeng a Tiszavidéki magyar nyelv.

A sárga vizek melancholiája
Borong te rajtad, lápos Tisza tája,
Ott nő a sulyom, terem a kökény,
A Tisza partján ott születtem én.

Ennek a sokat gúnyolt zsidónak finom földrengésmérő a lelke: távoli nyugati viharokat jegyez föl akkor, mikor idehaza még nem hallja senki. A rossz istenek alkonyatát hirdető szociálmusznak első, fenyegető magyar hangja a *Tűzek*-ben rázkódik meg s egész forradalmi hatalommal pompázik a *Knyáz Potemkin* csatás soraiban. Ilyenkor kigyúlad az ősies borongású költő fantáziája és fekete-piros fényvel övezi a nagy hazátlan hajót, a tönkre tehetetlen Szabadság hajóját. A Dózsa György ízzó trónja is fölrémlik előtte, mint Hamlet előtt boszút kiáltó atyja szelleme: míg a *születés* megalázhat, Dózsa lelke nem pihen! A társadalmi nyomorúságok sötét függönyét a *De profundis*-ban lebbenti föl; ennek a kis tragédiának első jeleneteibe merészen állítja be azt a szokatlan milieut, amelyben Shakespeare *Periklesé*-nek a negyedik fölvonása játszódik; az egész költeményen pedig mintha Goethenek fényes szelleme suhanna át, a szegény Liza sokszor mintha a Gretchen arcát fordítaná felénk; Szerén és Malvin kisasszonyok épenúgy kacagják bukásában Lizát, mint a kútrajáró Lidi az elesett Borcsát *Faust*-ban; még a Goethe *Bajadér*-jának ritmusa is szinte-szinte visszacseng az „Óh bájos, édes ind legenda” dallamos sorában. Az emberi tiszta szánalom, amivel körülsimogatja a költő az erkölcsiség könyvéből kitörölt szegény nőt: a megírás művészetével együtt maradandóságot biztosít e sokat kárhoztatott költeménynek. A maga fajának tragédiáját a híres *Jehová*-ban, az ősz Jób alakjában írta meg; az interieurök kedves festője, az álmodozások, bánatok dalolója ebben a vén istenemberében olyanforma alakot faragott, mint Michelangelo Mózesben: nagy, döbbenetes, hatalmas, héber szobrot. „Szilárd csak kettő: ő és Jehova.” Ebben van kivésve a lényege. Egy fia fölveszi a keresztet, a másikat a szabadságharcban egy golyó szíven találja; Miriám pedig, a legkedvesebbik, a leány: megszökik egy vándorszínész-csapattal. És Jóbnak nincs már senkije, se fia, se lánya, se rokona; ura van csupán, egy - a Jehova.

Az a nagy költő, akinek hangszere nem egy hegedű, nem egy síp, nem egy trombita, hanem egész zenekar. Aki a gyermeki gügyögéstől a csatakiáltáson át a haláljajjig mindenre talál

hangot. Akinek szive eleven, lüktető iránytű: az indulatok, érzelmek viharában és szélcsöndjében ezerfelé remeg, inog, mindig az erők igazi irányát és hatalmát mutatva. Az az igazi költő, aki a mindennapiság szürke házából ünnepi templomot emel; s merészen isteníti át a maga nagyon is emberi jajjait és kacagásait zengő dalokká. Kiss József keveset írt, mégis sokat; hangjának és érzelmeinek gazdagságával nagyszerű áthidalója két ellentétes irányú kornak. Adott annyit Adyéknek, amennyit Aranyéktól vett. Klasszikus sorai vannak, szállóigék kerekedtek dalaiból. A formát tördeli, sokszor össze is töri; de kifejezésmódjának epigrammatikus tisztaságát soha nem veszti el. Ebben is Arany Jánosnak a tanítványa. Kortársainak legnagyobb része körülbelül csak annyiba veszi, mint úri parkokban szokták a hosszú szakálú, furcsa kis gnóm-szobrot: komikus dísz a virágos pagonynak, a kutya megugatja, a gyermekek incselkednek vele. Pedig ez a kis gnóm a mesék gyönyörű világából vetődött ide hozzánk; talán éppen annak a hét törpének az egyike, akik a Hófehérke üvegkoporsóját vitték pici vállukon a regék csodás erdejében...

SZABOLCSKA MIHÁLY

Murillo nagyszívű képein három testvérszín szokott ölelkezni: fehér, kék és rózsaszín, mondhatni: az ártatlanságnak, a vallásosságnak, a nőiségnek hármasszimboluma. Ha a Szabolcska Mihály egész költészetében széthintett sugarakat összetársítanánk három pontban, csaknem ezeket a lányos színeket mosolyognák vissza reánk; az érzéseknek tiszta fehérségét, a felhőtelen vagy csak fátyolfelhős égboltozatnak halavány kékjét, a virágba borult határnak és a szerelembe boruló szívnek hajnalos rózsaszínét. A görög regében élt Boldogok Szigete merül itt fel a mindennapi életnek szennyess tengeréből, vagy a hogy ő mondja: a Senki Szigetjé, a csöndes boldogságnak a hétköznapiság zűr-zavarától távol eső tanyája. Fent az égen báránylelkűk tűnölődnek, lent a földön füzesekkel koszorúzva futja futását a magyar Tisza; madárfüttytől visszhangos erdők kékellenek a reggel szürke ködében, útatszegő nyárfák halk beszéddel merengenek maguk elébe; lent a folyó partján fehérre meszelt kis házak, utcahosszat fehér virágos akácfák bólogatnak az alattuk elmenőre; a domboldalon piros pipacsok kacagnak ki a kék búzavirágok közül; keleten most pirosítja magát a hajnal, azután föllép világtrónusára a királyi fényes Nap s a falubeli kis torony csillagán tündökölve gyúl ki a képe; az ég szerelemmel hajlik le a földre. Asszonyi lágy szó, gyermekkacagás cseng a természet beszédes hangtalanságába. Ide távol a város, a harc, a bűn, de közel a megnyugvás és az Isten.

Ha semmit sem tudnánk, azt már itt érezzük, hogy Szabolcska lelkének egy hatalmas uralkodója van: a harmónia. Művészi nevet adtunk az ő más szóval jelölt Istenének: a Szeretetnek; mert még lelke búsultában fölzokogó panaszeit, hazája szerelmének féltő és vádoló jajszavát is csöndes hullámokba veri papi hivatásának örökkön éber tudata. Az ember azzá lesz, amivé a viszonyok gyúrnak; Szabolcska költő voltát erősen ellenőrzi papi tisztsége, lehet, talán öntudatlanul is. A vallással páncélozott szív a maga hitének várába csak az erkölcsösen szépet, jót és törvényszerűt fogadja be; a raffinált érzések, a csetlő-botló emberi bűnök, a lélek sötétjéből fölkiáltó rejtelmek, átkok: innen számküszöttek. Temploma falát fehérre meszeli a kálvinista, hogy merő tisztaságában mintegy a hívő szív makulátlanágát szimbolizálja; Szabolcska is, a kálvinista pap, fehér tisztasággal leheli lelkét harmónikus dalaiba. Ő nem ismeri a Madách Luciferének, utána és vele minden harcot harcoló vasakarát a jelszavát: Küzdést kívánok, diszharmóniát! Ő szinte gyakorlati megteremtőjévé lett az esztétikus Beöthy harmónia-elméletének. Szabolcskában az ember soha nem száll perbe a költővel, a költő nem a pappal; hiszen az ősi papság maga félig költészet, a költőpapnak igazában kétszer költőnek kellene lennie. Panaszskodik ugyan Szabolcska, hogy csak a csöndes esték daltermő magányában gyújthat oltárt az ő másik istenének; de belső viaskodások nem rázták össze lelkét annyira, hogy meghasonlásba szakadjon. Egyszer hangzik fel megdöbbenő szépen a költő szava a pap hinni kell-jével szemközt: a kis Demeter Rózsi koporsójánál; ime, Szabolcskának is az érzések diszharmóniája teremti meg egyik legnépszerűbb dalát. A lélek harmóniája, ha örökölt és nem erőszakolt: áramegadhatatlan; Szabolcskával talán együtt született, ereje is költészetének, de gyarlósága is. Dalai úgy szállanak fel lelkéből, mint a galambok a buza-ábrák közül: fehérén, halk szárnycsattogással, küzdelem nélkül; ez a könnyedség kellemes, kis dolgokban jóleső, de elkapja a költőt a mélyebb vizeken járástól. Szabolcska hat kötetét keresztülgondolva: talán két-három költeményében érezzük lelkének komoly megrendülését; a többi olyan, mintha csak úgy elsóhajtott volna. Nem bűnéül rójjuk ezt fel, hanem érzéskörének meglehetősen szegénységéül. Egy papnak az élete rendes folyásában nem is gazdag s éppen nem változatos; ezzel pedig a lírai költészet örök forrását apasztjuk el, kivált, ha belső forradalmak sem rázzák a szívet. Az igazán lírai költő minden napot átél s minden napot másképpen. A viharoknak nekimegy, mert aki a rázkódásokat kerüli, maga sem rázhatja meg másokat. Mikor Balassa dalol, mikor Katona Bánk-bánt írja, mikor Petőfi szeret és lelkesül:

nem harmóniába verődött lélekkel, hanem magával viaskodva teszi. Még az ösnyugalmú Arany János is megostorozott lelkével zokogja el legszebb sorait a Toldi Szerelmében. A harmónia csak a mű megteremtése után terül el nagy költők lelkén; de ha jól sejtjük, minden remekmunka belső meghasonlásból, vagy legalább megrázkódásból támadt. A gyönyörű hajnal is a sötétség és a fény viaskodásából születik. A teremtés rázkódás és rázkódtatás; azért is vívnak leghatalmasabb lelkű költőink örök csatát a formával.

Szabolcska egész tudatosan meg is mondja valahol, hogy nála a fájdalomtól sohasem lesz dal, vagy csak idővel, mikor enyhül; van benne sok igazság, de korántsem általános törvény, mert egyénektől függ. Az ilyen későbbben visszadalolt érzések talán tisztábbak, de bizonyosan halványabbak is, mint lezajlásukkor. Szabolcska megszüri minden érzését, de az elért tisztaságért fölládozza az ősi elemeket, a tüzet és talán a mélységet. Az érzések természetes színét a meg-gondolással lassanként halványra betegíti. Igaz, hogy Szabolcskánál az indulat nem sodor föl olyan salakokat, mint Petőfinél, de mikor olyan intenzív égésű a szólása, mint Petőfié? Petőfinek ideje sem lehetett volna megvárni fájdalmainak harmóniába verődését; élt és írt egy pillanatban, mert élnie és írnia kellett. Szabolcska mindig csak a jó embert mutatja magából, mert neki a költészete: a tisztábbik énje. Pedig mindönkben két ember lakik és majdnem bizonyos, hogy az emberi lélek mélységeibe nem az ártatlan érzések halvány kódén át pillantunk, hanem az akaratlan vallomások föl villanó fényénél. Ettől Szabolcska mindenkor tartózkodott és bizony nem is láttunk be soha lelkének lelkéig.

E szilaj tempóval nekilendült időkben hovatovább a város lesz társadalmi és művészeti életünk gazdag keretjévé s a nagy fordulónak tetsző lépésnél az örök természetet csak mostoha szülőjének látja különösen a költészet. Szabolcska még itt naiv költő a szó legszebbik jelentésében: olyan egytestvér a természettel, akárcsak utólérhetetlen mintaképe: Petőfi. Mint-ha szerelmet esküdtek volna valamikor egymásnak: bánatba esnek, sóvárognak egymásért s a viszontlátás örömeiben kendőt lobogtat az ember az erdőnek, az erdő hamvasszínű fátyolt a költőnek. Beszédbe elegyedik a virágokkal, a rábámuló pipacsokkal, húsz éves találkoztát ad egy-egy kedves tájnak s megdorgálja a hervadás gyászában is pompázó őszi rózsát kacérságáért. A hit nem nyitja ki mindig még előtte sem a síron túl álmodott élet aranykapuját, azért a legnagyobb igazsághoz, a Természethez fordul bizonyosságért; ha minden őszi tavaszújulás jön: akkor a mi lehullásunk is csak őszi hervadása az emberiség erdőjének, az avar újra ki-zöldül s a régi porokból új testek támadnak. Szabolcska józan fejében a legmisztikusabb titkok is a gyermekesen egyszerű valóság képét öltik magukra s igaz bölcsként megnyugszik a változhatatlanságban. Legszebb és legmélyebb gondolatait mégis a természet rázza fel lelkéből: a *Hűtlenség* egy gyönyörű nagy panasz a természet szívtelensége ellen; hiába imádkozzuk bele az erdőkbe, ligetekbe, virágokba legszínesebb álmainkat, hiába szeretjük őket szerelemmel: egyszer úgyis elmúlunk s ez a néma, lelketlen Mindenség még csak meg sem könyezi kilobbanásunkat.

Ennek a szűkkörű, szinte falusias érzésvilágnak van egy felejthetetlen tartománya: a gyermek-szívek kis világa. Petőfi *Bolond Istók*-ban, Arany János a *Buda halálá*-ban föllebbentette már rózsaszínű fátyolát a magyar családi életnek, a boldog tűzhelynek, ahol a gondok elalusznak, ahol a világ legföldetrázóbb és legsemmibb emberei egyenlőkké lesznek az apaság szent jogán. Szabolcska részletezi ezt az örökké friss témát a maga szubjektív átélésének jóleső példáival; megteszi vidor és naiv gyermekeit a Senki Szigetjének korlátlan uraivá s köztük maga is, a félig gyermekszavú költő, egészen gyermekké lesz, aki hátán lovagoltatja zsarnok fiát s imádkoztatja az istenségen tűnőldő kis leányát. Mi magyarok még boldogok vagyunk a franciákhoz mérten; mi nem vesszük számkra a Taine keserű panaszát, mikor Dickens gyermekalakjaival szemben kimondja a nagy vádat hazájára: a francia irodalomban nincsenek gyermekek. A magyar irodalomban vannak, élnek; hála Isten, még családunkból sem vesztek ki ezek a kis emberek, akiket Dickensnél nem szeretett jobban senki, akiknek olyan üde piros

az orcájuk, olyan átlátszó finom a testük, olyan tiszta kék a szemük, olyan aranyoshullámú a hajuk, hogy szép virágokhoz hasonlítanak. Szabolcska inkább érzi ezt a témát, mint érti; de néhányszor a koporsónál is mosolygó gyermekektől lopja lelkébe azt a titkos sejtelmet: talán azoknak van a sírókkal szemben igazuk.

Lírai költők nem szoktak következetesek lenni, már érzésviláguknak örökös hánykolódása miatt sem; lelkük olyan hangszer, amely mindig hangzik az indulatok zengető viharában, de minden illetésre más-másképpen. Csokonaiban szinte áthidalhatatlan ellentétek pompáznak s kinek jut eszébe, hogy kárhóztatással tördelje koszorúját. A sokszerűség, még ellentmondásokban is, gazdagság. Szabolcska érzésvilágának szegényes voltát soha nem hallgathatjuk el; ezzel van, úgy látszik, kapcsolatban meglehetősen következetessége is, bár itt magyaros józan-sága szintén döntő. Ez a következetesség csaknem programszerűvé kicsinyíti a szeretet mindenhatóságának úntalanul hangoztatását; kevesebb és mélyebb szónak többet hiszünk. Itt már az egyház embere ragadja ki a költő kezéből a hitfelekezetekhez nem sorozható művészet zászlaját. Jól esik a hazafias verseiben egy csöpp következetlenség, mikor a magyarság lekötő nyügét nem éppen szerető szavakkal kárhóztatja: „Nekünk az ő végpusztulásuk legédesebb reményünk”. Pedig ez az igazság. Az örök békeesség költője a kaszákat is áldottabbnak mondja, mikor a hazáért egyenesednek ki, mint mikor a búzatáblát ölelgetik hulló renddé. Később ezt a Petőfiesen merész hangot megbánja s szelíd humorba rengeti el hánykolódó érzéseit. Néha megdöbbenő súllyal szakad ki szívéből a palástolhatatlan igazság: „Én pap vagyok, de nekem Magyarország drágább, mint akár maga a mennyország. Ha szolga lesz, vagy elvész nemzetünk: az örök üdvösség is mit nekünk?”

Szabolcska lányosforma érzései a fantáziának sem mély, ragyogó színeit gyujtják ki, hanem a szelidebbeket. Fehér és rózsaszín az ő zászlajának a színe. Társaséletünk jelenségeit, az ember lelkivilágának mozzanatait átalviszi a természetbe, érzéssel, cselekvéssel ruházza föl a tüne-ményeket, így a lelketlent meglelkesíti. Sokszor az ég szivárványkendőjével integet felé. A hajnal, mint üde pajkos leány, megzörgeti halkán az ablakát; fátyola lehull, szőke hajából egy-egy csillaggyöngy kiragyog. A bokrok levélkezükkel tapsra kelnek, egészen bibliai módon. A hajnal kedvese az éj, apja a lángoló nap, egészen Petőfiesen. Mikor a Piroska nevét elkiáltja, a svájci hegyek egymásnak dobják ezt a rózsalabdát, mintha haragszomrádot játszanának. Ez az igazi Szabolcska-kép. A villámlás Isten szemepillantása, a mennydörgés Isten szíve dobogása. Vihar után kesergő szép ifjú lánynak látja a rengeteget, akit szeszélyes szeretője, a szél, megbántott. Mezőkön jártában a vadvirágok hajladozva kéredzkednek kalapjára. A tavasz úgy jön meg, mint egy vidor falusi legény: muzsikaszó mellett, virágbokrétáson. Kedvese fehér keze úgy ül kezében, mint egy meg-megrezzenő kis galamb. Ősszel az erdő nagy gyászjelen-tés arról, hogy a nyár meghalt.

Bizony, szegényes ez a képzelet; egy egész erdőből alig marék virág. Nem is igyekszik új lenni; sokszor epikai, kimért hasonlatokat hömpölyget még néhány versszaknyi dalában is. Petőfi párhuzamos képvezetése természet és szíve közt: csak úgy elkél Szabolcskánál, mint hatvan esztendővel ezelőtt. Minden költő annyit adhat, amennyit magába fogad. Petőfi rövid életében Shakespearet fordította, Berangert és Heinet olvasta, Homerost értette, még Ossianba is belekapott. Szabolcska, mintha egészen elzárkóznék az idegen irodalmak hatása elől, talán tiszta magyarságát féltében. Pedig a mai költőnek nem elég a nagy szív: nagyeszűnek is kell lennie, hogy kitárt kapujú lelke minden eddig voltat bebocsásson és megújítson. A képzelet gazdagságának a mindenhova ellátás egyedüli megteremtője.

A Szabolcska hangszere lágy dallamokra van hangolva, az erősebb zengéseket nem is bírná ki; mintha fával vernék a hegedű húrját, minden szilajabb dalt úgy érez a lelke. Szinte csak ujjá hegyével suhan át hangszere idegein; az érzés nála oly szelíden könnyed, mint a csöndes tó színét fodrozó szélsóhajítás. Ennek a nem mindig sikerülő lányos szólásnak megvan az a

hibája, hogy modorossá válik. Nagy kérdéseket is gyermeki hangokkal kérdezni: naivság, ami férfinak nem mindenkor áll jól. Vissza-visszatérő szólamok árulják el a költő kifejező készségének villanásszerűen teremteni nem tudó lassúságát. Az égből is bevádolni valakit: régi Szabolcskaszólás, amelyet szeretettel koptat el. A karácsonynak ezerszer megéneklése, már a tárgy egyvoltánál fogva is, annyira kimeríti idevágó szókészletét, hogy legtöbbször rímes prózát énekel költemény helyett. Sajátságos, hogy Szabolcska pap létére meg sem közelíti az Arany János nyelvének bibliás ódonságát: alig egy-két versen ömlik el az örök forrás keleties gazdagsága. Közvetetlensége mindig szívünkön talál, de hányszor laposítja el egyszerűségét a pongyolaság határán is túl, döbrentő prózává. „Többen vagyunk nehéz, éjjeli útra a vasúti kupéban. Irigykedünk egymásra a helyért, ki korán jött, elébb van”. Ez költemény? Még csak nem is vers. Nagy kár, hogy egészséges magyar szívvel fogamzott falubeli híreit is ilyen virágtalan, színtelen nyelven ujságolja el. Szabolcskát a népiesben megteveszti az egyszerűség; nála szegénység lesz belőle.

Beszédjének magyarosságához szó sem fér; sőt nagy dicséret illeti a fel-felbukkanó, nép szájából átvett hungarizmusokért. Különbözik egész lelkével annyira magyar, hogy nála a legcsekélyebb nyelvbéli szépséghibán is megütődne. Annyira sovíniszta, hogy az idegent csak gúnyolni tudja; mikor kint jár nyugaton, a világ szívében is csak a romlottságot látja; Salzburg gyönyörű vidékén nem a természet ejti rabul, hanem a szócsatározó s tenni nem tevő sváb legények haszontalanságán mulat. Magyarságának van egy kis öregessége is: csak a múlt idők a szépek, csak a régiek a jók; mint az agguló magyar apák, ő is lenézi szánakozó gúnnal az ujakon kapkodó fiatalságot s félti a végső romlástól. Az idők változásával nem tud már változni, azért naiv panasz siránkozik egyik dalában: „Maholnap ami szép: mese; elhal, kivész a föld költészete.” Mintha Tompának a visszhangját hallanánk, aki a puszták elvesző vadon költészetét siratta meg nagyon alaptalanul. Szabolcska ritmusa a legmagyarabb élő költőink között, még idegen versformáiban is lüktet valami belső hullámszerűség, amely titkos zenét ad a dallamtalan soroknak is.

Szabolcskának első hangját az ifjúság „nagy, lányos szerelme” sugallta; ekkor jár tudakozódni az erdei virágokhoz, ekkor panaszolja az akácfáknak édes baját, ekkor lesz szeretője a természetnek. Ez az első szerelem sokáig előreveti rózsás fényét azon az úton, ahol a költő halad; később, az élet komolyodásával, a küzdelmek hatalmasodásával mintegy visszafiataltató varázsa lesz ez a tiszta, lányos hang a Szabolcska törőtebb lelkének s nem hagy föl vele, hanem variálja csaknem túl az elégen. Ezért nála harmónikusabb szavú, lelkű költője talán nincs is a magyarságnak. De mi úgy sejtjük, hogy ezt a harmóniát, amelyben mégis nyugtalanít az egyformaság, belső világának egy kis megtagadásával érthette csak el. Keressük dalaiban a sötétebb órák kísérteties vallomását, amit Vörösmarty, Petőfi, Arany soha nem tagadott el, de Szabolcskánál nem találjuk. Valahogy rákényszerítette magára a szelíd dalok örökké dalolásának kedves igáját; rózsavesszővel bűvös kört kerített maga körül, amely a csöndes merengések, álmot szövögetések, hervadó virágokról, hulló levelekről dalt betüzesek, családi örömök, bánatok, Istent magasztalások kis országa lett neki. A világ reng alattunk, fölöttünk; alig sejtett lépésekre van emelve a nyugtalan emberiség lába; új munkák, új hitek lázában égünk, az eget próbáljuk meghódítani a földnek, világtestvériség és faji egymásra rohanások verik megfeszült idegeinket; ha ezt senki nem érezné, a költőknek érezniök kellene. Szabolcska úgy elvonult az élet országútjáról, vagy talán úgy nem akar tudni ezekről az új hajnalokról, hogy szava sincs rá. Igaz, hogy ezek az idők harmóniát bontók; de aki lelkéből kibocsátotta a galambokat, bocsássa ki a sasokat is.

ADY ENDRE

Ady Endrét a baj tette azzá, ami. A magyar dalköltészet tiszta patakjába valami nem tiszta mellékágot vezetett; a mi egészséges hangunk kiáltó vagy andalgó ritmusába a halk zokogás, a maga elébe mormogás, a keserű nekibúsulás újveretű szavait lopta be. Országok rémülnek el, ha körútra indul a fekete halál, vad elszánások, gátemelések gördülnek szomorú diadalútjába; Ady belépőnek elkiáltotta: én a Halál rokona vagyok, az eleve elrendelés zúg fájdalmas kiáltásomból - bezzeg, lett is nagy megdöbbenés, óvóintézkedés, kiátkozás, de csodálatosképen: zászlója alá esküvés is. Kihímzett palástja sok szürkeségbe fáradt szemet megbabonázott, tódultak utána, új Messiás után új tanítványok; csak azt nem gondolták meg, hogy az élet célja nem a halál, s aki Ady Endrét követni akarja: át kell élnie az ő keserves életét s örömvessztetten hullani valami nagy feketeségbe vele együtt.

Ha a műveltség az volna, aminek Ady hirdeti: halálfa, mely virágzik, akkor ő csakugyan új század magyarjainak szólana szaván. Itt azonban tömörebb igazságokat tudunk az ő féligazságánál, mert a művészet, a műveltség hajtása, mindig a fölemelésnek, az erőnek, a haláltalanságnak ígét írta föl lobogójára. Természetesen, mindenki úgy dalol, ahogy tud; a megostorozott ember jajszoava olyan zsoltár, amelytől az egészségeseknek feje és lelke fáj. A lehangoló hatásokat kerüljük, a halálnak még a nevét sem szeretjük virágzásunkban emlegetni; a haladóknak biztatás, himnusz kell, temetési zsoltár csak a kifáradtaknak. A rokkant léleknek pedig nincs művészete. Ady bajosan lesz az előretörékvők énekese; ő félig sem élet, félignél több halál. Költészete annyira tendenciózus, hogy lassankint modorossá válik, akkor pedig el van jegyezve a Mulásnak. Nem átalott visszamenni a görög mithologia régiségtárába, egy nekünk örök idegen hangot ütni meg az Athén, Thaiszok, uzsorás Khiron, agg Nero álcázott használatával. Még a bibliát mindnyájan értjük, Shakespeare-t is jobban értjük, mint az Anatole France-on át hozzánk jutott Thaiszokat. A szimbólumnak akkor van megrázó ereje, ha az átvittel csaknem valamennyien tisztában vagyunk. Adyt legnagyobb ereje, szimbólizmusa buktatja meg leghamarább.

Költészetét alig lehetne megérteni az élete nélkül; össze is vannak növe, mint fa és virága, mint tett és gondolat. Erdély határáról kerekedik föl, Debrecenben kezdi írói pályáját, Biharban vívja első csatáit az étellel és a hatalmasokkal. Testébe szakad egy rettentő betegség, veri piros ostorával a szerelemvágy s ez a két hatalom örök átka, pedig testvére, egymásnak. Jó sorsa vagy balsorsa kiveti Párisba, a világ szívébe, ott kap új színt, új jelentést különben gyökeres magyarsága. A betegség egyszerre nemcsak földi baj, hanem ihlető is lesz nála; beteg ember olyan, mint a finom húru hangszer, minden parányi illetést fölfog és visszazeng, de minden bántás háromszorozva háborog végig rajta. Csakhogy ez még nem elég; a baj elviselhetetlen, mert öntudatunk hóhérolóbb az eleven húsba metszésnél. Ezt a nagy jajgatót el kell altatni valahogy. Adynál bormámor lesz a bajok altatója; de a mámor megint belejátszik bolondul, hivatlanul az eleven hangszer idegzetébe: feketébbre, duhajabbra, vakmerőbbé színezi hangját és különös ködökkel borítja be a félig tudatos szavakat. Révületekből táplálkozik képzelő ereje, de álmos voltában nem mindent jegyez föl, sok jelt félreért, másokat meghamisít, átugrik szakadásokat, csak a fájásig fontosokat kiáltja el; innen van sok dalának Carrière festményeihez hasonló ködön átrémlése. A nagy bajok ősanyja, a szerelem is föltűnik a háttérben, fátyolozottan, álarcban, mint egy fekete-piros szobor. Az ember-állat ősvágyának meztelen szavait csalja ki a haláldalolásra született ajkáról. Közben az életnek aranycsengése is beszél követelő aljassággal s a keserűségnek Judás-szavával. Fölrémlik a Holnap ismeretlen arca jövők ködében, ez siettet, ez meret, hamar-szavakat csal ki a sok bajjal viaskodóból. S mikor minden kész volna az előrevágtatáshoz: a ködök vándorának elébe húzza mélységes fekete árkat a halál, abba bele kell zuhannia. Ez a végső döbbenés az élet-

síratásnak, a számvetítésnek nagyszerű dalait veri ki Ady lelkén; s ezzel együtt az egész zenedarab, amit Ady költészetének mondunk, beteg szépségek, csonkaságok, erők, semmiségek, színek és szürkéségek zűrzavara lesz. Csak egy szól ki belőle vezérszólamként tisztán: az Én. A dalolónak sajátságos, eltorzult, nyakas, duhaj, uriaszkodó egyénisége.

Mikor a bajnak, a mámornak, a szerelemnek, a pénzkivánásnak, a holnap elébe törtetésnek és a halálnak hatszoros összefonódásából előáll az Ady költői egyénisége: célt tűz maga elé, akaratlanul is. Úgy tesz, mint a középkor költője: akit levág, megéneklí. Az életnek hat szomorú fölvonását eljátssza s azután megírja. Ő, a halál rokona, egyúttal költője is az újak szadottaknak. Ő, a mámorba temetkező, boros szívű dalolója is a mámornak. A kínjait, vérehullását gyér aranyakra váltó ember: egyúttal merész, keserű hirdetője a pénz hatalomnak, ennek a legújabb művészi témának. Az előrevágás régi örökség, minden költő a holnapra apellál; ebben Ady épúgy konzervatív, mint Petőfi, vagy Csokonai. A halál előtt, a nagy fekete talány előtt, szintén ezredmagával áll Ady; keserű magamegadása az öskeleti Nirvánába oszló, első halálénekesek szavát sírja vissza, az örökegy emberi sors jogán. A szerelem nagyon is állati nála; a Léda szobra mögött egy határozatlan, talán több személyt összesítő asszony áll. Újabban az istenkereső ember szava mélyíti és nemesíti költészetének művészi profán hangját.

Ez a minden illetésre visszazengő lélek nemcsak lírai, hanem asszonyos is valamennyire. Ady hiszterikus, sírángozó, rosszszelű, elpuhult, illatot és selymet szerető, bókot kívánó. Ez az asszonyiassága szólja magát el sok becéző sorában, egy-egy férfiatlan szavában, közvetlenségében, hajlékonyságában. Sokszor úgy kezdi versét, mintha délutáni csevegést folytatna valakivel. A *Magyar Pimodán*-ban maga vallja, hogy cafrang rajta a nehezére eső férfiaskodás. De az a szem, amellyel az életet nézi, férfiasan szomorú szem. Megtört lelkének fekete tükörében gyásznak látszik minden. Ezen a világon csak a pénz üdvösségadó; míg cseng az arany: úr a nevünk, ha elfutnak a gyér aranyak: semmik vagyunk. Galád az élet, galáddá teszi az embert: Krisztusát is eladja Judáspénzen, mert az életnek ilyen ára van. Nagyot akarnánk, gyönyörű álmaink születnek, idők kovásza vagyunk - nem ér semmit, mert a lelkünket is kivették uzsorára. A vagyoni jólétnek ez a boldogság-alapul való látása, a mindennapi kenyér döntő fontossága nemzetek és egyének előretörésében: nagy szociális gondolat Adynál, bár még csak embriójában. Míg ez a reálisan költői tétele a jövőbe mutat, a tegnaphoz csatolja erősen kálvinista hitvallása: az eleve elrendelésnek s ezzel az örök rabszolgaságnak gyászos kánona. Öröklött vonás nála a földhöz tapadás; asszony, bor, pénz: ezek a megfogható istenek az ő istenei. Ady mélyen belát a maga nagyító lelkén keresztül nemzete sorsába, társatlanságunk, erőtlenségünk zokog abban a keserű felkiáltásában: „Mit ér az ember, ha magyar?” De soha nem állott a belső felemelkedésnek azon a fokán, melyről Petőfi a világ minden rabszolga népének hirdeti a szabadulás hajnalát. Ady mindig lefelé néz, rögöt és sirokat lát, nem csillagokat; ha néha föltekint az égre: nagy Kéz róta titkos betűk lángolnak le rá, de mire kibetűzné értelmüket, letörli a kéz és újakat ír föl. A nő hatalmát valahogy sejtí; csak hogy egyéni balszerencséje sötétebbik oldalát mutatta meg ennek a hatalomnak, az asszony tragikusan játszott bele az ő sorsába, testébe. Mégis hirdeti: életünk határvetője két asszony, az indulásnál anyánk, a megérkezésnél szeretőnk, Mária és Veronika; ami köztük van, az az út Golgotajárás. Az a boldog, aki magában áll; ha meghal, senki nem fáj utána. A halál rokonai vagyunk, elindultunk és megállunk; görget bennünket a perc, az ő dolga: merre, mivégre.

Költő szeme: a képzelet: itt válik meg, milyen mélyre lát s milyen színben lát. A képzelet tüzeit az érzések forrósága gyújtja föl; az idegeken átzajlott viharok természete határozza meg rendesen a fantázia milyen voltát. Testvér alkotónak hozzásegődik a megfigyelés, vagy belső értelemben: a meglátás. Petőfi lobogó érzése lobogó képeket ont; ég alatt járása a természetnek ellesett titkaival gazdagítja képzeletét. Újabban mostohábbak a költők a természethez; szívesebben festik a városok köveit, kíváncsiabban néznek önnön lelkükbe, mások lelkének

szakadékaiba, mint csöndes tavakba. A támadó képek rendszerint városi jelleműek, az Aranyék pusztai vagy természeti képével szemben. A formák, vonalak biztossága kiveszőben; szeretik a fény és árnyék Rembrandti játékát, a színek uralmát. A Nietzsche bizarr, ragyogó stílusa megindította a színek tobzódásának hadjáratát; a képzőművészetekkel ismerős Wilde arany és bíbor színekáprázatokban dúskál; Annunzio pedig szavakkal festője lett színekben gazdag hazája történetének. Ady Endre képzelete, bajokkal rakott életéből, halálos érzéseiből magyarázva, beteges, kihagyásos, egyszerű volna; de olvasmányai színek szeretőjévé tették s a feketét vegyíti bizarr módon az arannyal, a pirossal. A képzetkapcsolásoknak, távol eső fogalmak hirtelen rokonításának nagy mestere. Ebben annyira vitte, hogy verseit a könnyen olvasók nem is értik, vagy félreértik; a homályosságot növeli szimbolizmusa. Ismert szólásokat szinte Petőfies merészséggel teremt át költői képpé s csaknem mindig szerencsésen. Például ez a három szó: „A burg fehér asszonya,” ilyen összetett képpé fonódik képzetében: lelke ódon, elhagyott vár, örök benne a köd; csak néha gyúlnak ki ablakai, a nagy fekete szemek, ilyenkor lelke fehér asszonya jár a várban s az ablakokon kinevet: Lédájának az eszébe jutását így érzékíti. Ismert szólásmód fundamentumára rakva, jósolja az új idők magyar költészetét egy régi népdalunk keretében: „Felszállott a páva a vármegye házra.”

Hogy mindent elevenít, cselekvőssít, abban csak Csokonai és Petőfi unokája, sőt minden igazi költőé. Adynak is él az ősz, kacagva szalad Páris boulevard-ján. Él a temető, mely nap-nap után közeleg feléje. Élnek az álmok, ezek a fürge fickók, akik örületekbe hajrázzák éjfélenként. Él a Duna, aki világtitkot vall neki mámoros fővel. Él a csend, a tíz öles óriás, aki agyonroppantással fenyegeti. Él maga a bormámor is, mint biborpalástos nagy úr, aki halálra itatja a vele találkozót. Élnek a trágár dalokat dúdoló szelek, az ablakán kopogtató részeg hajnalok. Sőt alakot ölt nála a fiatal Bűn, a fekete Álom, a Halál, a piros-csodás Élet, a Holnap; azért nagy betűkkel írja Carlyle módjára a nevöket is. Csokonai és Nietzsche kétségtelenül hatott rá; csak úgy, mint a sokat felhányt Baudelaire és Verlaine. Csokonaitól eltanulja a szavaktól való megmámorosodást, a kecses asszonyiasságot; talán a bor hatalmának merész törvénynyé tétele sem születik meg Csokonai példája nélkül. Ha pedig Adynak ezt a versszakát olvassuk:

Becsókolnék Léda szívébe
Egy ékes nárcisz-ligetet,
S mind kaland-útján egy Zeusz,
Befeküdnék a közepébe,

önkéntelenül is a Lilla-dalok erdejében keresgélünk hozzá hasonlót. De Nietzsche hatása még komolyabb. Adynak első kötetbeli versei fakószínűek, elnyújtottak, erőtlének. Szókincse nem is kincs, szegénység; újnak, merésznek kevés nyoma benne. A későbbi Adyból csak a bánat ismerős itt. Az *Új versek*, a *Vér és Arany* elsősorban a költői formának és nyelvnek újságával, merészségével kapta meg az embereket. „Ültem már partjain a Gondnak.” Ki hallott ilyet eddig? Az, aki Nietzsche Zarathustráját már Ady előtt is olvasta. Egy táncdalát így kezdi Zarathustra: „Szemedbe pillanték a minap, óh élet: aranyat láték csillogni éjszakai szemedben; aranyos csolnakot láték csillogni éjszakai vizeken; süllyedő, merülő, újra intő, aranyos himbáló csolnakot.” Az áttételes jelentésnek, a színragyogásnak, az ismétlések zenéjével való gondolat és hangulaterősítésnek s a jelzők tobzódásának egész ősz-Adysága visszhangzik e pár sorban. Nietzschevel sokat bibelődik a *Magyar Pimodán*-ban is; fölhozza újszerű nyelvéről ezt a sajátos adatot: Nietzsche-ről egy francia orvos kiderítette, hogy memoriája fogytán, paralízise nőttén lett egyre szédítő mélységek fölött járóbb és újszerűbb a nyelve. Ady hozzáteszi a maga nevében: „A poétában se képesség a nagy távolhelyek játszi áthidalása, az új ige, a bátor szokellés, az ismeretlen ihletek átkölcsönzése, hanem muszájos koldusság.” Érdekes a Nietzsche palástjával takarózás. Ady költészetének föl-fölvillanó bibliaisága sem egészen

kálvinista eredetéből szakad; Zarathustra formája bibliai forma, talán ezzel is hatott rá az Én kultuszában szintén példaképen előtte álló Nietzsche.

Ady érzésvilága nem gazdag, ő maga parcellázza fel hat birodalomra; újabban hetedikkel gazdagítják Istenről szóló dalai. Hogy új mélységeibe ásott volna az emberi léleknek: nem igen mondhatjuk, hiszen már előtte megvolt minden érzéskör, amelyben dalol. Újnak tetsző a magyarság halálos sorsának erős hangsúlyozása, a nyugat felé vágyódás, de különösen a Pénz mindenhatósága. Fantáziájának beteges túlerőltetése modorosságra vetemíti: régebben tele vannak versei a roncsolás szakadatlan képeivel; véres húskapcsok, szívbe vájó újjak, maró ajkak, csóktól véres ajkak, égő tüzes sebek, tüzes daganatok. Sokszor inkább orvosi meghatározások, vagy kórházi szótárba való szólamok, mint művészi szépségek. Modorossá, unalmas-sá válik a *csók* szónak elnyövésig használása minden fogalomra: csókkisasszony, csókpálota, csóklabirint, ájulásig csók hona stb. A betegességgig futtatja a *furcsa*, *tréfás*, *szent*, *bús* és *fény* jelzőket is. Talán a hangulatkeltés túlzott akarásából, talán Nietzsche hatása alatt, garmadával ontja egy-egy fogalom elé vagy után a jelzőket. Zarathustra a pillantást csak négy szóval jelzi: nevető, kérdő, olvasztó, himbáló; de Ady a kézre nyolcat pazarol: forró, hideg, hívó, tolvaj, megadó, üszkös, vidám, meredt kéz. Igaz, a költészet híme a jelzők, de ez már sok. Bizonyos, hogy ürességet is palástol az ál-gazdagság örve alatt.

Ady legnagyobb érdeme a nyelv megújítása, jobban mondva gazdagítása még nem ismert összekapcsolásokkal, fogalmak újszerű jelzésével. Azt mondja: a szó neki ópium, melyből pogány titkokat szív. Csakugyan szerelmes a jól zengő szavakba, mint némelyik szobrász a fehér márványba; sokszor azt lehetne mondani: a szavak keltik nála az érzést. Az ő szavai szinte kétszeres életet élnek: a régi fogalom takarója alatt egy második élet dobog; kriptájává nem lesz azért egyik sem az értelemnek, csak arcát elfedő fátyollá s a félig eltakart értelemnek ez az izgató nem tudjuk kicsodasága hatalmas forrongást ver föl a fantáziánkban. Ady föltétlenül művész abban a tekintetben, hogy a kíváncsiság lépcsőjén érdemes titkok ajtajához csalogat el bennünket, bár legsúlyosabb dolgait éppen cicomátlan egyszerűségükkel zuhan-tatja a lelkünkre. Hiába mondja magáról, hogy az álmok fejedelme, hiszen alig van nyersebb, szinte véresebben eleven stílusa magyar írónak, mint neki; már pedig csatakiáltással és hörgéssel nem lehet álmokat festeni. Öblös magyar igéket soroz be a nép szájáról költői használatának tarka csapatába: lohol, babrál, hőköl, inal szinte nemesi jogot nyernek szótárában. Egyszerű szavak mélyülnek értelemben, Adynál ez az ige: „megáll”, azt jelenti: lemond az életről, vagy elfáradt az életben; „him” azt teszi férfi; „ős Bizony,” azt teszi: az örök emberi romlás; „zabolások” alatt érti a multba ragadt, ósdi, konzervatív mozdulatlanokat; „rözsedalok” pedig az ő szomorú lelkében föl-föllobogó érzéslángok, amelyekből versek születnek.

Előadásmódja drámai, szakadozott. Csaknem minden verse jelenít, lejátsszat valami belsőt, még pedig fejlesztve. Lírai tragédiák ezek a felkiáltások, siralmak, átkok, melyeknek hőse maga az író. Festőiséggel, sőt szoborszerűséggel vési lelkünkbe alakját: csapó esőben, szőlő-levelekkel koronázva lépked fölfelé az elillant évek szőlőhegyére; napverte pusztán, lila ég alatt lohol; vagy zöld automobilon vágat Lédájával a földi harcban; vagy járja holdfény alatt az erdőt, jó Csönd herceg előtt bandukolva; ül a Gond partjain hegedűtelenül; birkózik véres asztal mellett mámortornában az ős Kajánnal; futkos az aluvó Csókpálotában, áll szomorú Lázárként a dúsak palotájának támaszkodva; vagy hideg sínvasakat szorít, leborúlva őszi erdőn a muzsikálva közelgő Halálgép előtt. Dalok tüzes szekeren vágat a Holnap elébe, át szürke életen, át barna halálon. Lépked, lohol, vágat, bandukol, birkózik, futkos, leborul - csupa mozgást jelentő ige, a drámaiságnak már természetes jelentésével is elősegítője.

Ady a versformákat is összeforgatta, tördelte, szeszélyes hangulatainak engedelmes kifejezésére. Szereti hosszú sorok után a csonkán lecsapódó rövidkeket; valami tompa elzengést ad ezzel gondolatainak; leejtő vagy lemondó gesztusa ez a lelkének. Sokszor elhagyja a rímet s

ilyenkor rendetlen csapatokként kergetik egymást a sorok, társtalanságukban széthullanak. Adynak igazán az a rím, aminek Wilde mondja: nemcsak a metrikai szépség anyagi eszköze, hanem a szenvedélyek, gondolatok lelki része is, mely hangulatot kelt, eszméket ad. Arany Jánosnál is ki lehetne mutatni, hogyan teremtenek rímrokonságok újszerű szó vagy mondatfordulatokat. A rím kényszerűsége művészi szépségek szabadságának lesz a szülője. Ady szereti a három soros versszakokat; az elsővel és harmadikkal összeöleli a középső siketebb sort, a kezdetet beléolvasztva a végbe. Az ölekezést még a versalakokban, a rímelhelyezésben is szereti a nagy ölelkező. Új formákat tanult a franciáktól, de talált ki maga is. Sokszor cserben hagyja művészi tudatossága, vagy kevés a belső parancs, ilyenkor nagyon zörömbölnek a sorai.

Hiába rejti a szimbólizmus fényes palástjába gondolatait: a finom burkolaton kiütközik a nyers igazság s látjuk a költő vergődő szívét és eltorzult arcát. Ady vonakodik attól, hogy életét öntse át versekbe, mint tette Petőfi; ő inkább utószövegét adja a lezajlott viharoknak. Mégis elárulja magát nem egyszer s életrajzi adatok keverődnek a művészi kigondolások közé. Minden költeményének határozott értelme van, hiába kiáltották ki róla, hogy a *Fekete zongorá*-ban érthetetlen nagyszerűt adott. Ha nem a maga megtörtetett testét-lelkét érti Ady az alatt a fekete zongora alatt, melyet vak mestere, az Élet, tép, cibál: akkor maga sem tudta, mit akar. Pedig ő mindig tudja, mit akar. Az értelem költője a szó leghidegebb jelentésében, mert egy pont elhagyását is céllal, megfontolással teszi. Költészetének éppen e miatt inkább az írókra, a műveltebbekre lesz hatása; népszerűséget neki nem jósolhatunk. Úgy áll majd ez a szomorú fiú elszigetelt bizarrságában, mint a gyilkos tavakból kifejlő csodás virágok; a szakembereket ritkaságával, furcsaságával izgatja, csalogatja; de a virágot szedő boldog szerelmesek és a mindennapi népek elkerülik. Megtört lelkeknek bús őszi elringatója, fáradtaknak egy nagyobb fáradalommal vigasztalója, új utakat keresőknek csalogatója. De mint ember, mint költő: érdekes típusa harmoniatlan, óból újba áthajló korának. Nyelve új, gazdag mezőt jelent a magyar költészet történetében. S ha eddig voltak egész, töretlen nagy magyarok: Ady talán az első összetört magyar.